

Г.В.Самойленко, С.Г.Самойленко

НАРИСИ КУЛЬТУРИ НІЖИНА

Частина 4

ЗАБУДОВА МІСТА ТА АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ
XVII - XX ст.

*Олександрю Сергійовичу
з найкращими побажаннями
і глибокою увагою.*

12.04.04

Саша

ТОВ "Наука-сервіс"

Ніжин - 1998

ББК 633.(4Укр-4Чр)-07
С17

У книзі вперше в цілісній системі аналізуються особливості забудови Ніжина у XVII-XXст., його найважливіші архітектурні пам'ятники епохи української о бароко, класицизму, а також інших стилів, які використовували у будівництві міста відомі архітектори та будівничі П.Шолудько, А.Карташевський, А.Меленський, А.Квасов, Г.Устинов, Л.Руска, А.Захаров та інші.

Книга розрахована на студентів, викладачів, краєзнавців, мистецтвознавців.

Рецензенти: канд. істор. наук, доценти Косенко І.П. та
Москаленко О. Ю.

Книга друкується за рішенням ради Ніжинського педагогічного інституту ім.М.В.Гоголя від 26 вересня 1997р., протокол № 2.

Фото Т.Пінчук, О.Климця, В.Кичка, О.Савченка

Самоїленко Г.В., Самоїленко С.Г. Нариси культури Ніжина: Збудова міста та архітектурні пам'ятки XVII-XX ст. Ч.4.- Ніжин: НДПІ, 1998. - 100 с. + 16 с. ілюстрацій + 7 додатків

ISBN-5-7707-6986-6

© Самоїленко Г.В., 1998

© Самоїленко С.Г., 1998

*"Архитектура - тоже летопись мира: она говорит
тогда, когда уже мълчат и песни и предания..."*

Н. Гоголь

ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗАБУДОВУ НІЖИНА (від давнини до XVIIIст.)

Тисячу років тому на березі невеличкої мальовничої річки Остер з'явилося укріплення. Але, як свідчать археологи, сліди проживання тут поселенців відносяться ще до 2 тисячоліття до нашої ери. На території ДОКу (східна частина від вул. Тургенєва і східний кінець вул. Дзержинського) знайдено сліди поселення епохи бронзи.

Археологічні дослідження, проведені під керівництвом В.П.Коваленка та Ю.М.Ситого у 1990 р., дають підставу говорити, що на лівому березі Остра в урочищі Холм існувало укріплення, яке контролювало переправу в проході шляху поміж боліт, який був спрямований на півдні на Київ, а на півночі на Черніїв.

Вперше поселення Нежати́на Нива згадується у літописі "По́вість минулих ліг" за Іпаті́ївським списком 1078 р., Нежати́и - 1135 р., а Уне́нїж - 1147 р. Нестор-літописець, описуючи похід дружини чернігівських князів Олега Святославовича та його двоюрідного брата Бориса назустріч виступившому супроти них війську князів Ізяслава та Всеволода, зазначав: "І нішли вони назустріч Ізяславу і Всеволоду і коли були поблизу поселення Нежати́на Нива, зішлись обидва війська і почалась січа жорстока..." На землях учбового господарства між східним кінцем вул. Механізаторів та вул. Шаумяна збереглися поховання давньоруських воїнів XI-XIIIст.

У літописі 1135р. згадується Нежати́н як містечко, що захоплене половцями на Острі, а в Іпаті́ївському літописі 1147 р. воно названо середміст Переяславської волості.

Як свідчать археологи, на правому березі Остра, на території Городка (площа 20 га) збереглися залишки городища часів Київської Русі. Воно згадується в Іпаті́ївському літописі 1147р. як Уне́нїж (гобто як таке, що знаходиться "у Нежати́на"). Урочище Городок (або Узруй-Комуна) знаходиться у східній частині міста на внутрішньому вигину ріки Остер. Біля східного краю вул.Комунарів розташований його устинець.

Археологи засвідчують також про те, що в східній частині міста, на південь від притоки ріки Остер (біля мебльової фабрики)

знаходилося ще одне поселення - "Переяславське" (XI-XIIст.)

Таким чином на території нинішнього Ніжина розміщувалось декілька укріплень, які стояли на охороні Чернігівського та Переяславського князівств. Але з часом зміцнювалось одне із них, за яким закріпилась назва - Нежатин. Поселення мало типовий для тих часів тридільний план: детинець, окольний град, відкриті посади. Загальна площа його досягала 40 га. Його будівлі-це фортифікаційні споруди та житлові будинки.

Укріплення Нежатин пережило долю багатьох міст Київської Русі, які відчували на собі навалу татаро-монгольських загарбників. У жовтні 1229р. золотоординський загін хапа Менгу по дорозі на Чернігів знищив місто. Але воно піднімалося з руїн і знову ставало охороном кордону Чернігово-Сіверської землі. Поселення відродилось у другій половині XIIIст. У 1356р. воно відоме під назвою Ніжинське городище.

Багата поліська земля притягувала до себе чужинців. У XIV-XVIIст. жителі Ніжина відчували на собі загарбницький тягар інших країн. У 1368-1372рр. Чернігівщина була включена до складу Великого князівства Литовського. Протягом 130р. поселення розвивалось у складі Литви як прикордонне місто для захисту від набігів татаро-монгольських орд. Тому і характер його забудови відповідав призначенню. Укріплене городище складалося із кріпості та посади, в яких знаходились дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки. У 1500-1503рр. Ніжинське городище у складі Чернігово-Сіверщини відійшло до Московської держави. І знову воно стало прикордонним укріпленням, але вже Московії. Перша письмова згадка про місто, яке називається Ніжин, відноситься до 1514р. Воно займало територію від нинішньої вулиці Подвойського і руслу Остра до вул.Шевченка.

Поступово Ніжин ставав не тільки містом-захисником, а й містом торгівлі, бо воно лежало на торговому шляху Львів-Київ-Москва. Використовувались як земні, так і водні шляхи, бо Остер того часу був повноводною рікою.

У XVIIст. площа Ніжина збільшилася у 9 разів. Місто простяглося від русла ріки Остер до сучасної вул. Редкінської на лівому березі і від вул. Овдівської та Богуна до Вознесенської церкви від Остра до вул. Богдана Хмельницького, сюди входила і Воробіївка, яка примикала зі сходу, на правому березі.

Війна Речі Посполитої з Росією завершилась Деулінським перемир'ям 1618р., згідно з яким Росія втратила Чернігово-Сівер-

цпну, а разом з нею міста Ніжин, Чернігів, Прилуки. Ніжин став центром Ніжинського старостатства Київського воєводства. Як свідчить польський документ 1624 р., "місто Ніжин, з давніх літ спустошене, значно за ласкою Божію зростає і щоразу людей до нього прибуває".

Захопивши геригорню Чернігівщини, польський король Сігізмунд III почав укріплювати основні її міста. 26 березня 1625р. він надав Ніжину Магдебурзьке право. У дарчій грамоті король стверджував: "Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук неприязельських завойоване та до панства нашого повернене. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне Ніжин знаходиться на місці оборонному та має вали, не тільки приступи ворожі здержати, але і кордонам держави нашої коронним захистом бути може, дуже того бажаємо, щоб воно найкраще кріпилось та до оздоби приходило".

Разом з магдебурзьким правом місто отримало і герб з зображенням Георгія Побідоносця, що списом вражає дракона. Введення самоуправління сприяло економічному та культурному розвитку Ніжина, стратегічним призначенням якого у XIV-XVIIст. було охороняти південні кордони.

На старих фортифікаційних укріпленнях (нижній ринок) був споруджений замок, у якому дислокувався п'яхетський гарнізон.

Поступово місто міцніло, укріплювалося, зростала кількість населення. Розвивалися і різні ремесла, виникали ковальський, ткацький, купірський, гончарний, п'євський цехи. Майстерність ковалів, слюсарів, зброярів, майстрів золотих справ, замковиків, чоботарів, ткачів високо цінувалася не тільки в місті, а й далеко за його межами, славився і музичний цех. Уже на цей час ставали популярними ніжинські ярмарки. Проте з кожним роком з боку польських магнатів (а майже вся Ніжинщина належала польському пану М.Потоцькому) посилювався утиск. Ніжинці неодноразово чинили опір, підтримували народні повстання.

У 1631р. ніжинський полковник Іван Балиловець відбив усі три штурми і примусив відступити два полки польських жовнірів чисельністю 2 тис.чол. Проте у 1637р. гетьман Потоцький жорстоко розправився з ніжинськими пагріютами, що виступали під проводом Павла Бута. Вдвож доріг, що вели до міста, він наказав розставити палі та шибенці з тілами закатованих. Але опір не зменшувався. Наступного року ніжинські козаки брали участь у повстанні під керівництвом Яцька Острянина.

Під час визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького Ніжинський козацький полк став не тільки військовою, а й адміністративно-територіальною одиницею. Ніжинці під керівництвом своїх полковників Прокопа Шумейка, Лук'яна Сухині та Івана Золотаренка проявили мужність і військову майстерність.

Згідно з ухвалою Переяславської Ради та з Березневими статтями 1654р. Ніжин, як і вся територія Лівобережної України, був приєднаний до Росії. Після смерті Богдана Хмельницького в період "Руїни" представники різних угруповань козацької старшини вели жорстоку боротьбу за визначення того, з ким бути Україні: під владою Москви чи інших держав. Тому продовжувалась в Україні боротьба, і ніжинці під керівництвом своїх ватажків виступали то проти Росії, то йшли на зближення з нею.

У 1663 р. у Ніжині на правому березі Остра на ярмарковому майдані (нині територія школи № 10) відбулася "Чорна рада", на якій було обрано за участю "черні" - козацької голоти - нового гетьмана України І.Брюховецького. Загинули тоді два інших претенденти на гетьманську булаву піжинський полковник Василь Золотаренко і переяславський - Яким Сомко. Цю подію відобразив у своєму романі письменник Пантелеймон Куліш.

Зростає натиск російського самодержцзя, який проводив в Україні кріпосницьку політику. Козаки почали організовувати прогидію. Зростала хвиля народних виступів. У них активну участь брали і ніжинці, за що каральними російськими загін під керівництвом київського князя Г.Ромодановського жорстоко розправився з жителями міста. Автор "Літопису Самовидця" ніжинець Р.Ракушка-Романовський писав: "Прийшовши, князь Ромодановський став у місті, й усе войсько розграбило, й виходячи з Ніжина, місто спалив, нічого не зоставуючи..."

Після того, як Ніжин був спалений в 1668 р. у зв'язку з повстанням козаків і міщан, уже в 70-х роках він був відновлений. Досить швидко були відбудовані також райони і після пожежі 1793р. в західній, найбільш забудованій частині міста.

Часті руйнування та пожежі майже повністю знищили пам'ятники ранньої містобудівельної культури. В ході багаточисного розвитку в Ніжині накопичений значний культурний шар, який у деяких місцях доходить до 1,5-2 м і більше, що утворює обширну археологічну зону.¹ Особливо це помітно нині біля Миколаївського собору.

1. Див. дет. "Історична довідка про етапи розвитку міста та формування історико-культурної спадщини". - С. 14.

У середині XVIIст. Ніжин сформувався як місто-фортеця і торговельний центр, розростався на лівому, а з 1624 р. і на правому берегах Остра. Закріплювалися і основні вісі міста у двох напрямках: північному - на Москву, та південно-західному - на Київ. Ці дві вісі з'єднувалися центральною вулицею Мостовою, що проходила паралельно руслу Остра. Планування і забудова центральної частини міста визначили майже прямокутні квартали, де їх первинним елементом був двір.

На основних вітках - радіусах формувалися ремісничі околиці та передмістя: Нове місто, Маєрки, Мигалівка, Ковалівка, Бабишівка, Вороб'ївка, Ветхе, Біліківка, Будзулівка, Галаївка, Євланцівка, Круча, Козарівка, Лихокутівка, Сидорівка, Шеперівка. Назви цю району здобували або від імені перших поселенців, або ж від виду діянь їх мешканців.

За гетьманського періоду в 70-х роках XVIIст. Ніжин був відбудований і на даному етапі містобудівельного розвитку всунув у фазу другого підйому. В 1665р. замок був обнесений земляним валом. Над ним здіймалися 11 дерев'яних бант. На 10-ги з них були встановлені гармати. Зовні місто було оперезано високим земляним валом, укріплене частоколом з чотирма міськими воротами: Київськими, Чернігівськими, Московськими, Круничпільськими. В центральній частині місто мало 3 мости, що виходили до міських воріт.

Міський характер у XVII- на поч. XIX ст. мала забудова лише у межах укріплень. Містом вважалась у XVIIIст. лише ця частина. Збудова інших освоєних територій, передмість Овдіївка, Маєрки, Мигалівка, Вороб'ївка, Ковалівка та ін. мало відрізнялась від сільської. Одноповерхові будинки зводились тут у глибині великої ділянки, які використовували під сади і огороди. Основна маса цільної міської забудови знаходилась між цитаделлю і валами. Відкриті простори як навколо цитаделі, так і навколо зовнішньої лінії укріплень частково збереглися і продовжують відігравати активну роль в композиції центральної частини міста і нині.

Деякі слова треба сказати про рядові забудови. У XVIIст. їх основу складали садиби і двори, інколи зустрічаємо бездворні жили будинки. До складу садиби входили двір, сад, город, останній міг бути відсутнім. Двір, як правило, не загороджувався будівлями, був прямокутним або ж вільної форми, мав відкритий характер. Про величезну садибних ділянок у середині XVIIст. може підказати план Дю-Боскета 1749 р.

Жили будинки в XVIIIст. розміщувались в глибині двору і саду.

Торгові і казенні будинки, що належали магістрату, а також будинки і речької общини будувались фасадами на вулицю.

У XVIII ст. в Ніжині багато заможних городян будували свої будинки за професіональними проектами. Вони були різних типів і від народного житла відрізнялись в основному рішенням фасадів, наявністю підвалів, етажністю, розмірами і висотою будівлі, розмірами і кількістю приміщень, їх функціональним призначенням, рішенням вікон і дверей, а також використаною при будівництві цеглою. Стилєгічне будівництво за проектами виконувалось в класичній манєрі, в її провінційному російському варіанті. Характерним для нього було використання в декорі фасаду трикутних сандриків, простих наличників, профілірованих, розвинутих карнизів, рустування стін з дерев'яними елементами - наличників, карнизів, дерев'яних балконів, веранд, ганочків.¹

Основна маса жилої забудови йшла в руслі народної архітектурної традиції. О.О.Русов, описуючи в 1879 р. Ніжин і ніжинський повіт, відзначає, що більшість жилих будинків міста не що інше, як селянська хата, а зовнішній вигляд вулиць передмістя типово сільський.

Ніжин як полкове місто спричинив значний вплив на формування системи розселення і фактично зберігав значення провідного центру на території Чернігівщини протягом декількох століть (серед. XVII-серед. XIX ст.). Гетьман Богдан Хмельницький видав ряд універсалів (зокрема про надання пільг ніжинським купцям 26 серпня 1649 р., про заборону чинити гоніння ніжинським міщанам 1 серпня 1650 р., про пільги для міщан 9 січня 1656 р.), які сприяли розвитку економіки міста, його будівництву та матеріального і духовного зростання. У 1658-1669 рр. був споруджений Миколаївський собор, один із значних пам'яників архітектури в Україні.

Ніжин у XVII-XVIII ст. - це багатонаціональне місто. Тут, крім українців і росіян, як свідчить А. Шафонський у своїй книзі "Описание Черниговского наместничества", жили також греки, волохи, болгары, хрещені турки, перси, німці, поляки та інші народи. І це не випадково. У цей час місто зросло як торговельний центр. Воно було розташоване на торговельному шляху з Польщі, Туреччини до Москви. Найбільшими і найвідомішими у Ніжині були Троїцький,

1. Характеристика будівель взята з "Пропозицій по розвитку історико-міського оточення Ніжина з урахуванням охорони пам'яників архітектури цінної історичної забудови". Київ. ВНДІГАМ. 1990.

Покровський та Всі́дний ярмарки, які тривали кожний до двох тижнів.

У 1657р. Богдан Хмельницький запросив до Ніжина грецьких купців і надав їм привілеї. А у 1696р. Христофор Дмитрівс заснував у міст Грецьке братство. Через 50 років тут мешкало вже 1800 греків. Це складало сім відсотків населення Ніжина. З кожним роком торгівля зростала, а це сприяло благоустрою міста і його самоутвердженню як центру торгівлі, зв'язки якого були налагоджені з ринками України, Росії, Молдавії, Криму, Німеччини, Австрії, Італії, Туреччини.

У 80-х роках XVIIIст. річний обсяг товарообороту трьох ніжинських ярмарків складав 1 млн. 800 тис.крб. Як свідчить О.Шафопський, "Ніжин не тільки в Чернігівському намісництві, але й в усій Малій Росії - одне таке місто, яке можна назвати торговим і яке не поступається у торговому відношенні багатством великоросійським містам".

У XVIIст., в період існування в Ніжині маґдебурзького права, формується в місті громадський центр на нинішній вулиці Гоголя та Поштової: маґістрат, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди, магазини. Однак права маґістрату були обмежені, бо головним суб'єктом адміністративної влади тут була полкова канцелярія. Отримання містом полкового статусу стало могутнім поштовхом розвитку економічного та культурного життя міста, що вивело його на кінець XVIII- поч. XIXст. на вищий рівень серед міст - культурних центрів Лівобережної України.

Функція головного міста військово-адміністративної одиниці в значній мірі вплинула на характер його планувальної організації території, визначила склад адміністративних та громадських будівель.

У XVII-XVIIIст. відіграла домінуючу роль в плані міста фортеця, яка знаходилась, як ми вже вказували, на території сучасного ринку і являла собою земляні укріплення з сімома бастіонами зі східного боку. Один із бастіонів був на нинішньому майдані перед Покровською церквою. Перед північними воротами вздовж ріки Остер були розміщені цехгаузи, зовні прямо біля ріки розташовані гамазеї. Біля бастіону знаходились артилерійські погребі, які захищала фортечна стіна, а в центрі фортеці - порохові погребі.

Зсередини фортечної стіни з боку, що виходить до ріки, знаходився комендантський двір. Поруч містилась канцелярія. В фортеці біля самої стіни розмішувалися соляні комори. Посередині

фортеці здіймалась Богоявленська (Замкова) церква, яка була зведена в 1721р. на місці дерев'яної і організувала внутрішньо-замковий простір. У 1826 р. до церкви прибудована дзвіниця. В 1745-1749 рр. фортеця була реконструйована, про що свідчить план, підписаний інженером-полковником Д-де Боскетом "План Нижинської крепости с ближним строением". На плані зображені нижинський замок, церкви, крамниці, гарнізонні кузні. Замку було надано геометрично правильних обрисів- витягнутого понадрічкою п'ятикутника. На кутах споруджено 5 бастионів. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом південно-східну, південну та південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від мосту проти сучасної вулиці Московської на сході, далі вул. Подвойського, пл.М.Заньковецької, вул. Московською до Остра ("вилазка", згодом - Водяні ворота). На території замку розміщувались полкова канцелярія, два муровані порохові погребі, 2 провіантні комори, гауптвахта, житлові будинки. За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташовувались на двох вулицях у середині замку.

У нижинській цитаделі дислокувались військові гарнізони: спочатку шляхецький, з 1648 р. - нижинський полк, а з 1667 р.- російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. - комендантом).

Головну роль в об'ємно-просторовій композиції центра старого Ніжина відігравали земляні укріплення і оточуючі їх відкриті вільні простори, які частково збереглися і нині як навколо цитаделі, так і зовнішньої лінії укріплень і продовжують відігравати свою композиційну роль.

Вся територія історичного ядра Ніжина має велику історико-культурну цінність і може розглядатись нині як пам'ятник містобудування, а його північно-західний частині вже розташована між вулицями Батьюка і Братів Засядів, в якій вже було сконцентрована велика кількість пам'яток архітектури і цінної історичної забудови міста, є унікальним і неповторним історичним міським формуванням Лівобережжя України.

Історичну цінність являє собою ансамбль пам'яток в межах укріпленої правобережної частини міста, а саме ділянки між історичним ядром і Введенським мостом. Найціннішими елементами історичного планування є вулиці Московська і Овдійівська. Вздовж них сконцентровані цінні історичні будови і розташовані пам'ятники архітектури.

Основною вулицею лівобережної частини старого Ніжина є ву-

иця Мостова, Московська, з (1881 р.) Гоголя, по якій пішла дорога, що зв'язувала Київ і Москву. Вздовж неї знаходяться найбільш цінні і монументальні пам'ятники архітектури міста: Миколаївський і Благовіщенський собори, церква Іоанна Богослова, а також ряд історичних споруд. У безпосередній близькості від неї розміщені і речькі Всіхсвятська, Михайлівська, Троїцька церкви, яких добре видно з вулиці Гоголя. Ці споруди є виразними архітектурними домінантами і разом з іншими історичними будівлями, які розміщені навколо, формують неповторний ансамбль головної вулиці торгового міста. Не дивлячись на врату ратуші, дзвіниці Миколаївського собору та інших цінних споруд і завершень Петропавлівської церкви і теплої церкви Миколаївського собору, цей ансамбль і в нинішній час викликає сильне враження.

Другу вісь, перпендикулярну першій, формували розміщені видовж примикаючого до замку вільного простору грецькі і Троїцька церкви, магістрат, Миколаївський собор з теплою церквою і втрачена нині Успенська церква. Не збереглися і пов'язані з цією композиційною віссю елементи старих вулиць. Разом з розміщеною біля річки Покровською церквою, візуально пов'язаною з Успенською церквою, ланцюг цих історичних архітектурних домінантів утворювали напівкільце навколо цитаделі. Великий відкритий простір, що знаходився між безперервною, але відносно невисокою стіною валів і бастионів і ланцюгом різних за висотою і силуетами культових і громадських будівель, повинен був виглядати парадно і справляти сильне враження в порівнянні з складною сіткою вузьких вулиць, забудованих невеличкими жилими будинками.¹

Центральна частина міста, його планування у зв'язку із зміною історичних умов теж змінювалась. І все ж сітка вулиць нинішнього центру Ніжина відповідає їх плануванню у XVII ст., хоч деякі цінні частини вулиць втрачені. Найбільших змін зазнало планування вздовж південних кордонів цитаделі. Правда, зберегла основний характер сітка вулиць у правобережній укріпленій частині Ніжина.

До пайбільш цінних історичних споруд Ніжина (I категорії цінності) відносяться пам'ятники архітектури XVII-XVIII ст.: Миколаївський собор (1669), Благовіщенський собор (1702-1716),

1. Характеристика історичного планування подається за "Звітом науково-проектних пропозицій по забудові і реконструкції центральної (історичної) частини м. Ніжина", підготовленим Київським Науково-дослідним і проектним інститутом містобудування, 1990.

грецька Всіхсвятська церква (80-ті р. XVIIIст.), грецька Михайлівська церква (1719-1729), Троїцька церква (1727-1733), купельський будинок XVIIIст., Введенський собор (1775), Покровська церква (1757-1765), Преображенська церква XVIIIст., жилий будинок XVIIIст. (вул.Пожежна,2).

До цінних історичних споруд Ніжина (II категорія цінності) відносяться нерп за все Богоявленська (Замкова) (1721), Хрестовоздвиженська (1755) і Василівська (1788) церкви. Ці будови XVIIIст. близькі за своїм стилем і об'ємно просторовим вирішенням до Миколаївської, Покровської і Троїцької церков і складають разом з ними найбільш характерну групу культових будов Ніжина періоду його розквіту. На відміну від перших вони були значно більше перебудовані в XIX ст., а Богоявленська церква втратила свою дзвіницю і ряд архітектурних деталей.

Цінними історичними спорудами є також келії і лавки Благовіщенського монастиря, споруди пивзаводу XVIIIст. До цієї категорії історичних будов можуть бути віднесені також Іллінська церква (1778), келії (XVIIIст.), які знаходяться на території Введенського монастиря та деякі інші. Всього в місті виявлено 27 цінних історичних споруд, у переважній більшості це культові будівлі. Їх будівництво припадає на другий період творчого злету в українській культовій архітектурі - на добу бароко. Церкви в цей період постають зі сполучення давньої української тринавної церкви із західно-європейською базилікою, прикладом чого є, між іншим. Троїцька церква в Чернігові, церква в Бережанах, Миколаївська церква в Кисві. Культове будівництво цього періоду (XVII-XVIIIст.) розвивалось у двох напрямках. Один намагався українізувати західноєвропейську барокову базиліку, завдяки чому поставав гармонійний синтез старого п'ятизрубного, цегляного храму з типом барокової базиліки, якому як назовні, так і всередині надано суто барокової декоративності у різьбярській орнаментіці й мальовничості. Використовувалась при цьому гра світла й тіней.

Другий напрямок, більш оригінальний, прагнув до барокізації конструкції української дерев'яної архітектури й перебудови її з дерева на камінь. Найвищим зразком цього напрямку став пятиповерховий хрестатий храм козацького бароко. Щоб зрозуміти еволюцію православного будівництва в Україні, треба порівняти церкву доби бароко (п'ятиверху, хрестату) і давньоруську тридільну і прямокутну у плані, які до цих пір - два найпопулярніші типи релігійних споруд в Україні.

Порівнюючи їх між собою, не можна не помітити величезних відмінностей між втіленими у них типами художнього мислення. Давньоруський храм, на думку А.Макарова, - будова цілком раціональна. В нього є обличчя (фасад) і спина (апсида), його внутрішній простір має початок і кінець, складається з функціонально диференційованих частин (місце хрещення, місце для віруючих і місце для духовенства). Він поділяється також на головне ("парадне") і додаткові приміщення (нефи)¹.

Бароковий собор побудовано інакше. Він всесфасадний, однаковий з усіх чотирьох боків, повернутий водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на соборній площі. Але не варто зводити усю закладену в нього інформацію лише до демократичної ідеї. "Демократичність козацького собору не заважає йому бути виразником суто барокового світовідчуття, зокрема складного відчуття неподільної єдності кінцевої й безкінечної, безмежної складності всього суцього". Все це можна відчутти й пережити, якщо обійти Миколаївський собор у Ніжині. Скільки б не йшли під його мурами, він весь час ніби повертається навколо своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди і "навіюючи тим самим думки про абсолютний простір, які не вкладаються у декартову систему часо-просторових координат"². Обійти його так само неможливо, як не пережити вічність або подолати безкінечність.

У цьому відношенні українська барокова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю; з іншого боку не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її важкими, понурими і чисто декоративними принципами. "І хоча підклад української архітектури усієї доби був бароковий, проте ясними і логічними конструкціями і обмеженістю прикрас української будови виходять від чисто-декоративних принципів надто переладнованих форм бароко західного і східного."³ Про це ми поговоримо, розглядаючи основні будівлі Ніжина XVII-XVIIIст. у наступному розділі.

1. Макаров А. Світло українського Бароко.-К., 1994. -С.190.

2. Там же.

3. Січинський В. Історія українського мистецтва.-Нью-Йорк, 1956. Т.І. -С.123.

БУДІВНИЦТВО В НІЖИНІ У XVII-XVIII ст.

Головним стимулом загальнонародного розквіту мистецтва та архітектури було зміцнення національної самосвідомості українського народу, палке бажання вистояти й перемогти у боротьбі за національну ідею та самостійну українську державу.

Сам час вимагав появи нового оригінального стилю в мистецтві, який би став втіленням прагнення українського народу до національної свободи. Розглядуваний період характеризується виникненням, остаточним утвердженням та інтенсивним розвитком такого нового стилю, який іменується українським бароко. Українське бароко нерідко називають козацьким. Це, звичайно, перебільшення, але якась доля істини у такому визначенні є, бо саме воно, козацтво, було в той час носієм нового художнього смаку.¹

Українське мистецтво другої половини XVII ст. розвивалось у стилістичному напрямі бароко, але за своїми формальними ознаками воно не вкладалось в усталені рамки західноєвропейського стилю. Особливо це стосується архітектури провідного на той час виду мистецтва. Українському, як і Західноєвропейському бароко, притаманні різні контрасти об'ємів, динаміка композицій, перебільшена пластичність фасадів, світлових ефектів. Однак, якщо в західному бароко за основу взято класичну ордерну систему з широким застосуванням класичного ордера, то на українських землях нові форми архітектури, що в загальному емоційному звучанні мають багато спільного з західноєвропейським бароко, виникли на основі давніх і багатих традицій народної дерев'яної та давньоруської архітектури. Класицистичні елементи увійшли до української архітектури дещо пізніше, в середині XVIII століття. Безперечно, що українські майстри-будівничі того часу були добре обізнані з сучасною європейською архітектурою, вони творчо засвоювали її кращі досягнення, переосмислюючи їх і використовуючи найчастіше декоративні засоби, а не структурну схему будови. Вже у другій половині XVIII ст. в Україні з'явилися будівлі, позначені рисами стилю бароко, але їх мальовничість, інтимна теплота, а подекуди деяка наївність відрізняє їх від подібних у європейських країнах.

1. Проблема українського бароко висвітлювалась в працях Д. Антоновича, В. Січинського, С. Таранушека, П. Мусяєнка, Ю. Асєва, Г. Югвина, М. Цанєнка, А. Макарова та інших дослідників.

Барочні споруди, за висловом А.Макарова, - це "іраціональний образ світу, в пленні в камні"¹. А тому за своєю внутрішньою суттю українське бароко органічно вписується в картину духовних шукань європейського бароко. Те, що пише про метафізичний план італійських споруд того часу імієцький мистецтвознавець Генріх Вельфлін, до речі, який першим дав об'єктивну оцінку досягнень культури бароко у книзі "Ренесанс і Бароко" (1888), можна віднести і до творів українського бароко: "Запалюватись безконечним, знаходити розв'язання в почутті вищої могутності й незбагненого - такий нафос часу. Зречення зрозумілого. Потреба в тому, що викликає захоплення. Архітектура бароко туманить свідомість своєрідним сп'янінням. Туманіє сп'яніння цілого. Об'єкт ніби зникає з поля зору глядача - його увага готова розпшитися в безконечності"². Читати ці рядки і перед тобою постають один за одним хрестаті п'ятибачні церкви Києва, Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського.

Соковитість форм, любов до багатого, гнучкого орнаменту, вживання насиченого кольору - ці риси набувають найбільшої виразності, стають пригаманними не лише народному, а й всьому українському мистецтву, мистецтву українського бароко. "Розкішні і пишні форми бароко говорять про святковий настрій та урочисту мову, а при тому вони дещо затяжні, монументальні, штучні і переладовані прикрасами".³ Так характеризує українське бароко В.Січинський. Тому в архітектурі постають розкішні фронтони, брами, переладновані тяжкими пілястрами, складними гзимсами, витягнутими та закрученими завитками, так званими валпотоми ("слимоками"), та буйною, розкішною орнаментикою.

Саме мистецтву бароко судилося найповніше передати пригаманний українському національному характерові потяг до святковості, пишності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це проявилось у декоративності архітектурних будов, декоративності, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення.

Характерно, що саме в автономній Гетьманщині і пов'язаній з нею Слобідській Україні виробився оригінальний варіант барочної архітектури, який слушно називають українським бароко. На інших українських землях барочна архітектура та монументальне мис-

1. Макаров А. Свігло українського бароко. -К., 1994.-С. 191.

2. Вельфлін Г. Ренесанс і Барокко. -СПб- 1913.-С.87.

3. Січинський В. Історія українського мистецтва- Нью-Йорк,1956. Т.І. С.115.

тецтво не виявили такої національної своєрідності, за винятком хіба що народної дерев'яної архітектури, в якій подекуди помічається злиття традиційних форм з новими, позначеними впливом бароко.

Політичні, економічні, природно-кліматичні та художні особливості сприяли тому, що міста Лівобережжя та Київ стали головними центрами українського монументального мистецтва др. пол. XVII-XVIII ст.

Велику роль у вихованні національних майстрів (каменярів, малярів, скульпторів) на Лівобережжі відіграли братства, які були осередками патріотичного руху в той час. В загальнонародному культурному русі в Україні значну роль відіграла також Києво-Могилянська колегія (з 1701 року - академія), яка була на той час одним з центрів освіти та культури у слов'янських країнах Східної Європи. Тут виховувалось багато визначних діячів української культури: Г.Сковорода, художники Левицькі (батько та син), брати Григоровичі-Барські (архітектори), гравери Щирський і Мігура, композитори Бортнянський і Березовський та багато інших. Майже весь козацько-запорізький генералітет теж одержав освіту у Київській академії. З середини XVIII ст. архітектура стала складовою частиною курсу математичних наук, а пізніше була виділена в окремий предмет. З 1768 року викладання архітектури було введено також в Харківській колегії. У розвитку архітектурних знань в Україні значну роль відіграла також граверна та топографічна справа. Європейські ідеї з різних галузей мистецтва проникли на територію України в XVII ст. шляхом завезення сюди різноманітних видань з Венеції, Німеччини, Голландії, Чехії, Польщі та інших країн. Західноєвропейські видання з питань архітектури, живопису, граверного мистецтва одержали місцеву назву "кужбушки" (від німецького *Kunstabuch*) і сприяли підвищенню професійної освіти українських майстрів.

Коротко аналізуючи стан архітектури в Україні в попередній період (XVI - поч. XVII ст.), треба визнати, що в тяжких історичних умовах муроване будівництво велося в незначній мірі і носило специфічний оборонний характер. У зв'язку з розвитком воєннопальної зброї вишकाють нові типи оборонних споруд, застарілі укріплення перебудовуються. Багато дерев'яних будівель монастирських комплексів замінюються на цегляні. Нові вимоги життя, досконаліша будівельна техніка сприяли виникненню нових принципів архітектурної творчості щодо трактування об'ємів і простору, а також декору.

Святковість та багатство орнаменту, яскраві тони, реалізм художнього сприйняття - всі ці риси, характерні для українського пишнотного та образотворчого мистецтва, знаходять своє відображення у архітектурі, у чіткості центричних будівель, що відзначаються пишучацією ліній та багатством пластики.

Наприкінці XVII ст. в містобудуванні України відбуваються істотні зміни. У структурі більшості населених пунктів оборонний фактор поступово губить своє основне значення, бо зникає безпосередня небезпека нападу ворогів. У цей час було сказано нове слово і в витанні просторової композиції міст та їх силуетів. Вже з другої половини XVII ст. розпочинається будівництво великих мурованих храмів, а з 20-х років XVIII ст. - високих дзвіниць. Муровані будівлі з позолоченими банями, центрично-вертикальною композицією об'ємів вносили в ансамбль міста новий акцент. Високі, імпазантні споруди в порівнянні з низькими корпусами надавали забудові виразності, динамічності. З'являються також муровані свігські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні тощо.

Визвольний рух українського народу і пов'язане з ним поживлення громадського життя в XVII столітті сприяло розвитку архітектури та монументально-декора гивного мистецтва, насамперед, у церковному будівництві. Це не випадково, бо як у давньоруські часи, так і в XVII ст. церква була не лише культовим будинком, а й місцем для громадських зборів і цивільних свят. Церква в цей період відігравала роль культурного центру громади і міста в цілому, тому спорудженню храмів приділяли велику увагу. Широкі громадські та релігійні функції церковного будівництва вимагали відповідних розмірів і форм споруди. Набагато зростають розміри її висота храмів, будуються розвинуті галереї, запроваджуються настінні розписи та високі багатоярусні різьблені ікопостаси.

У першій третині XVIII ст. в межах Російської імперії посилюється регламентація мистецьких смаків. Зростає значення будівництва світських та різного роду спеціалізованих приміщень, вироблюються нові типи будівель, вводиться спеціальна архітектурна освіта. Місцеві традиції монументального "зодчества" збагачуються і в якійсь мірі синтезуються з західноєвропейськими та російськими прийомами.

Основними замовниками монументального будівництва в Лівобережній Україні були представники козацької верхівки, котрі збагатилися за час Хмельниччини і не шкодували коштів на

будівництво церков та монастирів, а також крупне духовництво і міські громади. Фундатори обговорювали тип і об'єми храму, мали деякий вплив і на стилістичні особливості архітектури, оскільки за їх замовленням та на їх кошти будувалась переважна більшість пам'ятників монументального мистецтва др.пол. XVII-XVIII ст. Це тим більш очевидно тому, що до 30-40-х рр. XVIII ст. майже не існувало архітекторів і авторських проєктів у сучасному розумінні. Переваги окремим методам будівництва падалися у залежності від художніх смаків замовників і знаходили втілення в архітектурних спорудах, що були створені народними майстрами-будівничими. Втручання замовників у будівництво не заважало "зодчим" реалізувати себе в повній мірі. Утвердження особистості людини, що відстоювала свободу у боротьбі за національну незалежність, оволодіння матеріалом і підпорядкування простору відповідно до масштабів людини - ось до чого прагнули народні будівничі того часу.

Природно-кліматичні особливості Лівобережжя не тільки сприяли будівництву, але в деякій мірі визначали і його характер. Так, через відсутність скельових ґрунтів виключалось широке будівництво з каменя. Монументальне будівництво у Ніжині велося виключно з цегли, так як чернігівські землі мали багаті запаси високоякісної глини. М'який клімат та гутне виробництво, що було поширене на Чернігівщині, зокрема в Ніжині, сприяло виводженню в будівництво розвинутих світлових прорізів, які надавали інтер'єрам будівель більшій освітленості. За наявності великих лісних масивів на Ніжинщині будівлі зводились переважно з дерева. Будівництво мурованих споруд в середині XVII ст. займало в загальному об'ємі не основне місце. Але саме в цей період йде поступовий процес перебудови дерев'яних храмів на цегляні. Про це свідчать описи, складені під час секуляризації монастирських маєтків у 1770-1780рр.¹ В архівних фондах також зберіаються справи XVIII ст, які свідчать про те, що будівництво малих культових споруд велося переважно з дерева. Архівні матеріали свідчать і про те, що в цей період у Ніжині з'являються муровані приміщення адміністративного призначення.² Хоча переважна більшість будівель Ніжина в XVIIIст. залишається дерев'яною.

Цікавим літературним документом, що відображав тенденцію

1. Центральний національний історичний архів С.-Петербургa. Фонд 834, оп.2, од. зб. 2445.
2. Чернігів, обл. арх. Фонд 712, оп.3,спр.120.128.136.171.258. Фонд 769, оп.1.2, спр.632,682,719,802.

поступового витіснення дерев'яного будівництва мурованим є вірші визначного українського поета XVII ст. Климента Зинов'єва.

"...тєслє церкви обєят. тьлєко нє так славно
(дело нх дрєвяное; и нє так тривало)
А мурь вечностью ся здавна называют
(котрых много и по днес вездє заставляют)
ведут прислівня "той правє що мурєє"
(бо той тьлєко будинки крепкнє будєє)
А хто колвєк дрєвнанє выставєт клєцє
(тєє латво до гурь вшєндзнє огнєм лєцє)
Прєто муровишников вєльми поважат трєва
(и зычиги им долгих лєт, а потєм нєва)..."¹

Розвиток військової справи, збільшення обсягу виробництва та торівлі в Ніжині, а також зростання майнового стапу місцевої козацької полкової старшини - все це сприяло поширенню будівництва вогнестійких споруд: складів для військового спорядження, клітки, магістрату, цехових будинків, парафіяльних шкіл тощо.

Перебудова дерев'яних споруд на цегляні викликана також тим, що багаточисленні пожежі неодноразово протягом XVII-XVIII ст. знищували не тільки окремі будівлі, але й цілі архітектурні комплекси, навіть райони Ніжина. Про це дізнаємося з "Ніжинського опису" XVII-XVIII ст. Пожежі на той час були справжнім лихом дерев'яного будівництва. Вогнестійкому матеріалові віддавали перевагу і в цілях оборони. Все це спричинило активний розвиток цегляного виробництва, про що свідчить О. Шафонський у своїй праці "Чернігівського наместничества топографическое описание...". За його даними у Чернігівському наместництві у 1780-х роках існувало 44 підприємств по виробництву цегли, які належали різним особам та установам - козацькій старшині, військовослужбовцям, купцям, міщанам, монастирям, казні.² Збереглися деякі документи і про наявність таких підприємств у Ніжині. На Лихокутві жив "каменний мистер" Карпо Ляховченко, у якого був двір" з трьома хатами встхими, двома каменими з сизим дерев'яним амбаром, винокурнею, з колодязем та цєспльнею, печню з кригою і двома

1. Пам'ятки Українсько-Російської мови і літератури. - Львів, 1912. Г. VII. - С. 112.

2. Шафонський А. Ф. Чернігівського наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786. - К., 1851.

повістьми”.

Українські майстри широко використовували заздалегідь виготовлену лекальну та крупнорозмірову цеглу. Вже цей факт свідчить про те, що заготівля здійснювалась у відповідності із задумом. У деяких випадках, маючи певний задум, автор тримав його тільки у своїй пам'яті, і можна тільки дивуватись такій силі просторового уявлення будівничих минулого. Але відомо, що навіть у той час вже використовувались проекти моделей, в багатьох випадках зразком для нового будівництва були вже існуючі споруди. Інколи навіть в XVII ст. будівництво здійснювалось вже за кресленнями.

У XVIII ст. в техніці будівництва на території Лівобережної України відбувається справжній переворот, поширюються архітектурні будівельні книги, розвивається професійне навчання. З середини XVIII ст. провідну роль почали відігравати архітектори, котрі дістали професійну підготовку у спеціальних школах. Вони об'єднували навколо себе цілу групу майстрів-виконавців різних спеціальностей. З цього часу стають відомими не тільки імена провідних архітекторів, але й майстрів-каменярів, теслярів, різьбярів, штукатурів. Відомі "зодчі" були не тільки архітекторами, але й підрядчиками (прикладом може служити ніжинський майстер П.Шолудько, який уклав підряд і збудував Вознесенську церкву у Березні, що визнана одним із шедеврів архітектури в Україні другої половини XVIII ст., про що скажемо далі).

У 30-ті роки XVIII ст. для всієї Російської імперії розробляються універсальні архітектурно-будівельні заходи. Проте навіть наприкінці століття більша частина великих споруд продовжувала будуватися без креслень. Цьому сприяли ті обставини, що будівельні навички в більшості випадків передавались у спадщину. Майстер мав можливість перевірити свій задум на натурі, а окремі архітектурні мотиви виконати в різних варіаціях, що можна спостерігати у пам'ятниках XVII ст. Такий метод роботи вимагав великого практичного досвіду.

Треба визнати, що в Україні будівельна техніка та організація будівництва дещо відставала від московської. Після приєднання України до складу Російської імперії гетьмани неодноразово зверталися в Москву з проханням прислати не тільки "зодчих" (Старцева, Аксамитова, Квасова), але й майстрів-виконавців, спеціалістів "мурованої справи" (серед них Григорій Устинов, який збудував Благовіщенський собор у Ніжині). Ні у XVII, ні у XVIII ст. в Україні не

існувало централізованої організації будівництва.

Основним джерелом, виходячи з якого можемо хоч приблизно говорити про планування та архітектурне розміщення будівель у Ніжині, є опис, зроблений О.Шафонським у його книзі "Чернігівського наместничества топографическое описание в Чернигове, 1786 года". Також збереглися плани міста, дагований (1773 р. - 1803 р.),¹ спогади про перебування у Ніжині датського посла Ю.Юста (1711р.) та імпански турецького мандрівника Евлія Челебі, який описав Ніжин у середині XVIIст.²

Треба відзначити, що в плануванні Ніжина, як і деяких інших міст на Лівобережжі, помітний вплив мала євронейська школа фортифікаційного мистецтва (так званий Вобанів план укріплень). Наприклад, в румянцевському описі Малоросії сказано: "Замок в Пежине сделанный по Вобанову манеру".³ М.Цапенко, спираючись на план Ніжина XVIIIст., вважав, що первісне ядро міста мало чітку радіально-концентричну схему.⁴

О.Шафонський, описуючи Ніжин у 1786р., ділить його на 4 частини.⁵ Перша частина була на лівому березі р.Остер (сучасний центр міста). Тут знаходилися вул.Московська, торговельна площа (горб), пехові, церковні, міські будинки; муровані церкви - Миколаївська, Успенська, Покровська, Троїцька, Михайлівська, Богоявленська, Іоанно-Богословська та Благовіщенський монастир; 7 приходських шкіл та аптека.

Друга частина на правому березі Остра складалася з так званого передмістя Нове місто та Магерок, які з'єднувались з першою частиною ("старим", "справжнім містом") Міським мостом (Спаським, тепер виходить на вул. Московську), спорудженим проти Московської брами, і Міською греблею, між містом та Магерками.

Нове місто, що виникло на поч. XVIII ст. внаслідок розширення меж міста, було обведене оборонним валом і ровом, які дугою охоплювали все передмістя від Міської греблі (тепер тут міст, що виходить на вул.Леніна) і тягнулися вздовж сучасної вулиці Чернігівської на північ, потім на схід вздовж Редкінської і в кінці її повертали на

1. ЦДІА. фонд ВУА, спір. 21590. арк.3, План Ніжина. 1803р.

2. "Евлия Челеби: Книга путешествия. -М., 1961.

3. Лазаревський О. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. -Чернигов, 1867. Вып. II. -С.169.

4. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков.-М., 1967. -С. 52.

5. Шафонский А.Ф. Вказ. джер.-С. 449-466.

південь, а далі виходили до р.Остра біля мосту на сучасній вулиці Подвойського. Тут була торговельна площа, Преображенська церква і парафіяльна школа при ній, 486 житлових будинків, 6 цегельних заводів, 4 кузні, 2 броварні, 5 постійних дворів, 2 крамниці, цирюльня, шпиталь. Грецька триумфальна брама, яка була збудована грецькою общиною в 1786 році на знак проїзду Катерини II через Ніжин.

Передмістя Магерки (за назвою вовняних, подібних до брилв, капелюхів з заокругленими полями, що вироблялися тут) починалось від Чернігівського шляху та міської греблі і простяглося на Захід по течії р.Остра до Овдівської греблі. В цьому районі розмішувалась Христо-Воздвиженська церква, школа при ній, цегельня та 9 вітряків.

Третя частина, Овдівська, знаходилась на лівому березі Остра, в західній частині міста (в офіційних документах XVIII ст.- форштадт). Вона починалась від Київської брами на одноіменній вулиці давнього міста (сучасна вул.Шевченка) і простягалася вздовж Остра на Захід до Ветхоріздвяного Георгієвського монастиря, тобто до урочища Ветхого. Район почав заселятися у XVIII ст. і отримав назву від імені першого мешканця. У кінці XVIII ст. тут налічувалось 346 житлових будинків, 10 заїжджих дворів, 10 крамниць, цирюльня, 8 кузень та водний млин на Овдівській греблі. Тут ж розмішувались Введенський жіночий монастир, Христо-Вознесенська церква з пародною школою та Петропавлівський католицький костіол.

Четверта частина містилась на лівому березі р.Остра і складалась з передмість Ковалівка, Лихокутівка та Мигалівка.

Ковалівка розтаповувалась у південній частині міста, починаючись від Київської брами, і простягалась лворуч від Київського шляху. З 29 ніжинських кузень XVIII ст. тут містилось 13 (звідси і назва району).

За Введенським монастирем знаходилась Лихокутівка, яка отримала свою назву від вислову "лихі люди" (втікачі), що були першими поселеннями цієї місцевості. В XVIII ст. тут почали селитися ремісники, зокрема, чинбарі, бондарі, теслярі.

Мигалівка - район Ніжина, заселений у XVII-XVIII ст., межувала на заході з Ковалівкою, на півночі - з валом (тепер вул. Б.Хмельницького), на сході - з полем, а на півдні - з озером Ніжин. По вул. Роменській (сучасна вул. Василівська) містилась церква Василя Великого та парафіяльна школа.

Вивчення плану міста та інших джерел показує, що в Ніжині XVIII ст. був відсутній поділ площ на торговельні та адміністративні. Розміщення культових споруд було також підпорядковано

принципу вільного планування (ландшафтному принципу). Це ще більше підкреслювало центричність та симетрію композицій храмів. Але треба визнати, що яким би важливим не вважалися практичні моменти, що визначали забудову та загальний колорит міста, була ще одна умова. Це - краса природи вибраного для будівництва місця. У морально-естетичному світі людини того часу природа, її сприйняття та вплив відігравали значну, незрівнянно більшу роль, ніж у наш час. Достатньо згадати характер народних українських пісень, дум, приказок, стиль народної мистецтва в цілому - вишивки, різьби, кераміки тощо. Український народ не міг відмовитись від поетичного, душевного світу навіть в умовах міського життя. Природа, яку він поспівував та оспівував, багато в чому була для нього втіленням Батьківщини - України. Народ завжди прагнув до цих образів. Мальовничий характер українських населених місць - яскраве тому свідчення. Опатні фронтони, золочені, струпкі бані ніжинських церков та дзвіниць важко уявити собі без іншого зеленого оточення.

Споруди Ніжина XVII-XVIII ст. за їх функціональним призначенням можна поділити на наступні основні групи:

- виробничі (воляні млини, цегляні заводи, броварні, ковальні);
- господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори);
- житлові (будинки козаків, козацької сгарніши, духівництва, міщан);
- адміністративні (полкові та сотенні канцелярії, магістрати, суди, цехові будинки);
- системи обслуговування (школи, аптеки, постоялі двори, пошта, цирюльні, "шпиталі", шинки, корчми, пительні приміщення);
- культові (церкви, собори та монастирі, до складу останніх входили також різноманітні будівлі господарського призначення, синагоги, костьол).

Важливо відмітити, що крім Києва та Чернігова не було зведено стільки споруд і такої образної палітри, як це було в Ніжині. Якщо більшість міст в XVIII - на початку XIX ст. залишалась дерев'яними, то в Ніжині активно будуються кам'яні і не тільки культові, а й житлові будівлі.

Про масовий характер будівництва споруд громадського призначення в XVIII ст. говорять такі дані. За ревізійними полковими книгами 1740-47рр. тільки в семи полках (в тому числі Ніжинському) палічувалось 864 школи та 569 "шпиталів"¹. Частина будівель, навіть виробничих, були дерев'яними та глинобитними, але за своєю об'ємно-просторовою побудовою вони не відрізнялися від кам'яних. Домашній спосіб виробництва, ремесло та перші мануфактури не потребували зведення особливих будинків, відмінних від звичайних господарських споруд.

Муровані будови житлового, адміністративного, учбового та інших призначень збереглися в Ніжині в невеликій кількості. Фактичних відомостей про житлові будинки Ніжина XVII-XVIII ст. майже не маємо. Важливо відзначити, що не існувало принципової різниці між житлом ніжинської козацької старшини і житлом простої о народу в той час. Селянські хати з їх оздобленням були прототипом будинків козацької старшини, хіба що більших за розміром від селянських. Однак поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва, цей найпростіший тип житла ускладнювався. Але у більшості випадків житловий будинок, дерев'яний або мурований, нагадував тип звичайної сільської хати "на дві половини". Дахи будинків були досить високими і покривались тесом, гаптом, соломою, очеретом або черепицею. На дворах козацької старшини та купців розміщувалась велика кількість господарських побудов, сараїв, кухонь, лазень, погребів тощо.

У першій стадії розглядуваного періоду громадське життя не вимагало великої різноманітності будівель. Виробничі, господарські та громадські споруди в своїй основі теж мали просту будову за типом народної хати. Відомо, що кам'яниці найрізноманітнішого призначення мали в цей період (XVII-перша пол. XVIII ст.) однакову об'ємно-планувальну структуру. У Ніжині збереглися деякі світські будівлі сер. XVIII ст., які відносяться до однокамерного типу. Серед них будинок грецької школи та келії Благовіщенського монастиря. Як вже зазначалося, Ніжин був великим торговельним центром України в цей період. Значний внесок у світське та культурне будівництво міста зробили представники грецької колонії. Серед декількох споруд, збудованих ніжинськими греками, - будинок грецької школи (сер. XVIIIст.). У наш час це перебудованим залишився опше довгий підвал, рівномірно поділений на окремі камери. Виходячи з

1. Ефименко А. История украинского народа. -К., 1906. Вып. II. -С. 329.

того, що планування підвалів звичайно новітнорівало план першого поверху, можна уявити камерну схему першого поверху, в якому знаходились учбові класи. Підвал школи використовувався для збереження товарів і речових купців. Так само в келіях Благовіщенського монастиря (20-ті роки XVIII ст.) перший поверх був житловим, а підвал - складом для товарів та провізії (і в цьому немає нічого дивовижного, бо ніжинський, як і інші монастирі того часу, нерідко вели значні торговельні операції). Обидва поверхи перекриті красивими склепіннями. Подібну будову мають також однопверхові келії Введенського монастиря, збудовані ще в другій половині XVII ст.

Цікаво, що в будинках трапезних, келій помітно типові риси російської архітектури. Насамперед це відноситься до оформлення віконних прорізів і взагалі до характеру зовнішньої пластики.

Кінець XVIII століття характеризується в українській архітектурі значним зростанням обсягу будівництва, поширенням та утвердженням нового стилю класицизму (на думку І.В.Ігнаткіна становлення класицизму в Україні припадає на період 1770 - кін. 1780 рр.).¹

Новий стиль позначився на структурі будівель, чіткішій організації їх внутрішнього простору, а також на новому розумінні комфорту (висота приміщень, освітлення, вентиляція тощо). Якщо раніше будівлі відокремлювались валами або стінами, то за часів класицизму набував значення відкритий характер ансамблів площ, вулиць і окремих архітектурних комплексів, розміщених на околицях міст або в сільській місцевості.

Поширення класицизму на Лівобережжі припадає на той час, коли царський уряд, проводячи колонізаторську політику, ліквідував гетьманство, остаточно знищив залишки автономії України, заснувавши для управління нею Малоросійську колегію на чолі з генерал-фельдмаршалом П.Румянцевим-Задунайським. Ніжинський полк як адміністративно-територіальна одиниця, а Ніжин як подкове місто були ліквідовані у 1782 р. З цього часу Ніжин став повітовим містом Чернігівського намісництва, населення якого становило 11104 чоловіки. Створення губернських і повітових адміністративних центрів передбачало докорінну реконструкцію міст, які на той час відзначалися занедбаністю господарства і благоустрою. Зверталася особлива увага на будівництво мурованих адміністративних і культових споруд, як надійніших у протипожежному відношенні.

1. Історія українського мистецтва. Т. IV, Кн. 2.-К., 1968.-С.14.

У 1785 році було встановлено порядок, за яким міста треба було забудовувати й реконструювати за проектами, котрі затвердив уряд. Але в зв'язку з війнами та заходами по заселенню нових територій на півдні тоді ще не було економічних передумов для здійснення намічених містобудівельних заходів. Докорінна перебудова більшості старих українських міст Придніпров'я настала на початку ХІХ ст. Адміністративна реформа, яка була проведена в Україні в 1796 та 1802 роках, зумовила посилене виділення державних коштів на спорудження будинків урядових установ у губернських і повітових містах. У 1803 р. було затверджено типові проекти цих будівель, які розробив архітектор А.Захаров. У великих містах було створено будівельні комісії і комітети, забудову міст регулювали приватні торговельні й промислові заклади. Було запроваджено й новий порядок розташування будівель, головним чином уздовж вулиць, а не в глибині садиб, як здебільшого було до того. Уніфікували й середню ширину вулиць - 56 сажнів.

Складнішим було питання про типізацію приватних житлових будівель. Якщо наприкінці ХVІІІ століття в українських містах дуже поширений був тип традиційної селянської хати "на дві половини", то тепер збільшуються її розміри і ускладнюється планування, з'являються дво- і триповерхові житлові споруди.

У другій половині ХVІІІ ст. починається будівництво магістратів та ратуш. Якщо раніше будинок козацької канцелярії майже нічим не відрізнявся від селянської хати, то в цей час адміністративні будівлі набували суворой стандартизації. Авторами проектів магістратів та інших адміністративних будівель були вже не будівельники-самоучки, а архітектори, котрі мали професійну освіту. У будівництві громадських та культових споруд Ніжина другої половини ХVІІІ ст. активну участь брали професійні архітектори А.Карташевський, А.Меленський, А.Квасов та інші.

Багато років працював в Україні відомий російський зодчий Андрій Васильович Квасов (роки народження та смерті невідомі), котрий одержав професійну освіту в 1734-44 рр. в Петербурзькій "Канцелярії от строений", де вивчав теорію архітектури і практично застосовував отримані знання в реальному проектуванні та будівництві. За його проектами було збудовано чимало відомих споруд Російській імперії: палаці О.Г.Розумовського, імператриці Єлизавети Петрівни в Царському Селі та Пулково, Смольний монастир в Петербурзі та інші. В 1746 р. архітектор переїжджає в Україну, де працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Г.Розумовсь-

кого. В перший період свого перебування в Україні Квасов збудував Канцелярію Київського полку, Київську губернську канцелярію.

У 1757р. К.П.Розумовський просить "Канцелярию от строений" звільнити цього талановитого художника в Україні для подальшої діяльності в Глухові, Батурині, Ніжині.¹ Про це дізнаємось з листа підімені Розумовського до Сенату від 15 березня 1757 року: "...многие каменные... церкви в погоревших городах... Нежине, Глухове и прочих - требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях. А к такому немаловажному... намерению в Малой России не имеется ни единого архитектора, которому бы по его искусству поручить было выше помянутые строения. Того ради в ... Сенат о сем представляя ваше императорское величество всеподданнейше прошу повелеть для... прописания... нужд находящегося до сего в Малой же России архитектора Андрея Квасова, которому ныне от его команды велено в Санкт-Петербург возвратиться, определить архитектором в Малой России на том же жалованье, которое он теперь от команды своей получает".² Не дивлячись на це, Квасов повернувся в 1757р. до Росії.³

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761-73 роки. В цей час майстер працював безпосередньо в Ніжині. У дописанні Колегії від 22 квітня 1765 року Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763-1765 рр. У доповненні до звіту архітектор подає перелік споруд та комплексів, до будівництва яких він мав те чи інше відношення. Документи свідчать, що Квасов у цей період керував будівництвом чотирьох храмів у Ніжині.⁴ На жаль, він не вказує, які саме церкви були збудовані в місті. Відомо, що в ці роки в Ніжині збудовано Покровську (1709-1765) та Успенську (1760-ті роки) церкви. Але чи був Квасов причетний до їх будівництва, важко стверджувати з впевненістю. З'ясування цього питання потребує додаткової пошукової роботи, насамперед в архівах Санкт-Петербурга.

За наказом Колегії Квасов проєктував також магістрат у Ніжині. "План" цегляного магістрату, а також кошторис на його будівницт-

1. Центральний державний історичний архів України /далі ЦДІАУ/, фонд 269, оп.1, спр. 1880.
2. Там же, спр. 2152.
3. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIIIвек). Автореферат.. канд.архитектуры.-Л.1970,-С.12.
4. ЦДІАУ, фонд 54, оп. 3, спр. 256.

во були подані президенту Малоросійської колегії П. А. Румянцеву-Задунайському на затвердження. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.С.Меперського від 13 травня 1771 року президент висловив думку "о выгодностях" проекту і дав згоду на реалізацію його в натурі.¹ Проект відповідав вимогам замовників - членів Ніжинського магістрату і загальній напівправленості в розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.А.Новаковська, яка займалась вивченням діяльності Квасова на території України, вперше встановила, що ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 року².

Ніжинський магістрат (ратуша), який не зберігся, являв собою двоповерхову споруду (зберігся план магістрату, виходячи з якого говоримо про ті чи інші особливості архітектури будівлі). Перший поверх складався з приміщень і аркади, що оперізувала увесь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, що службові приміщення займали також верхню надбудову та банту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця банта, трохи роздіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету. У цій споруді вже знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів, з її арками, склепіннями, декоративними колонами. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості і стрункості. Це враження посилювалось введенням ряду архітектурних деталей в обробку стін верхнього поверху (обрамлення наличниками вікон, карниз з модильйонами, орнаментальне заповнення тимпану фронтонів тощо). Центральна вісь композиції підкреслена двоповерховим об'ємом з бантою. На думку В. Січинського, ніжинська ратуша посідає виключне місце серед аналогічних будов України розгляданого періоду.³

Магістрат відігравав важливу роль у забудові адміністративного центру міста. Він об'єднував комплекс торговельних рядів, які створювались за участю відомого українського архітектора Антонія Карташевського, котрий багато років працював на Чернігівщині і

1. ЦДІАУ. фонд 54, оп. 3, спр. 6132.

2. Новаковская Н.А. -Вказ. джер.- С. 20.

3. Січинський В. Вказ.джер.-С.115.

був одним із керівників губернської креслярні наприкінці XVIII-поч. XIX століть (будинок креслярні в Чернігові, де працював Каргашевський, зберігся до цього часу). Різної роду торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови ніжинських площ. Вони розташовувалися найчастіше по периметру або в два ряди носередній площі. Це були вузькі і довгі одноповерхові споруди, які склалися з однакових частин-краниць. З двох сторін до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. У Ніжині, на жаль, залишилися лише рештки торговельних рядів, будівництвом яких керував А. Каргашевський. В 1780 р. він брав участь у реконструкції ніжинського магістрату, перебудові будинку Пилиповича, який на той час виконував функції "присутственого місця" (тепер будинок середньої школи №1), а також інших споруд міста.

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і Андрій Меленський (1766-1833), який у період з 1799 по 1829 роки займав посаду головної міського архітектора Кисва. До цього Меленський одержав блискучу на той час професійну освіту в Москві та Петербурзі. Його вчителями були відомі архітектори свого часу М.Бланк, В.І.Баженов, М.Ф.Козаков, Дж.Кваренгі. Під керівництвом останнього Меленський працював п'ять років у "Кабинеті по будівництву палаців" і отримав з рук Дж.Кваренгі атестат, який надавав право займати архітектурні посади і вести будівельні роботи.¹

У центрі Ніжина за проєктом А. Меленського було збудовано житий будинок (не зберігся) з характерним для російського класицизму поділом фасадів на руслований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронгон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював осьову симетричну композицію будівлі, досить характерну для всіх споруд і просторових композицій цього стилю. Класичним виглядає і її декоративне оформлення, на що вказують типи наличників, декоративні колонки в середині фронгону.

Відзначимо ще декілька світських будинків, які з'явилися в Ніжині у др. пол. XVIII ст. Серед них грецький магістрат. У 1785 р. Катерина II підтвердила дарчі грамоти, які були підписані Петром I II березня 1710 року, про надання ніжинським грекам відповідних пільг, але перейменувала назву суду братства в Ніжинській і рецький магістрат. Судді відповідно були названі бургомістрами. У зв'язку з цим постало питання про побудову спеціального приміщення для

1. Київ. обл. держ. архів, фонд 1, спр.334, 546.

магістрату. Його було збудовано неподалік від міського магістрату. На жаль, обидві будівлі не збереглися.

Цікавим зразком світської архітектури українського бароко кін. XVIII ст. є двоповерховий будинок на сучасній вулиці Гребінки (№ 21), який зберігся у ієрвісному вигляді. Прямокутний у плані він має прибудову для сходів з боку двору. Його барочні фасади діляться декоративним пояском на два яруси, квадратної та прямокутної форми віконні прорізи влучно поєднуються з паличниками, оформленими в типовому для бароко стилі.

Помилково цю будівлю довгий час вважали грецьким магістратом. Інколи його ще називають "грецький дім", або "дім Чернова". Наскільки виправданими є останні назви, сказати важко, але факт, що в цьому приміщенні не розміщувався грецький магістрат, не викликає сумніву. План міста кін. XVIII ст., який дійшов до наших часів, підтверджує правильність такої думки (з цієї точкою зору погоджуються і місцеві краєзнавці).

Серед інших будівель XVIII ст., які збереглися в місті до нашого часу, слід назвати два одноповерхові будинки поштової контори (70-і роки XVIII ст.), що виходили фасадами на вул. Поштову, будинок Ніжинського народного училища на вул. Судейській (тепер вул. Гребінки), мідноливарний завод братів Чернових (вул. Студентська, № 7), останній відомий з 1791 р., та інші.

Комплекс будівель поштової контори XVIII ст. в Ніжині - це єдиний, який зберігся в Україні. За матеріалами архівів відтворено поштовий двір, до складу якого входять крім будинку контори ще й флігель (другий подібний втрачений при будівництві кіпотеатру) та конюшні. В флігелі розміщена експозиція музею "Поштова станція", яка присвячена розвитку кіпної пошти в Україні з періоду Київської Держави до кінця XIX ст. Ця експозиція базується на подарованій О.М.Лазаренком колекції. Тут вперше представлені оригінальні речі дорожнього побуту, поштові приладдя тощо. В окремому залі відтворено інтер'єр робочого місця станційного наглядача та куточок для проїжджаючих. У цьому будинку 25 жовтня 1860 р. в сім'ї поштаря народився і вивів дитячі роки видагний український художник - баталіст, академік М.С.Самокиш.

Окремо відзначимо будинок Ніжинської міської думи (вул. Студентська, № 2), зведений наприкінці XVIII ст. Ця мурована, двоповерхова, прямокутна в плані будівля має характерні риси провінційного класицизму. Перший поверх відділяється від другого декоративним пояском. Розчленування карнизу, трактування плястр,

віконні прорізи з замковими мурами яскраво відбивають віяння класицизму.

Як бачимо, забудова Ніжина у XVII-XVIII ст. була тісно пов'язана з соціально-політичними процесами, характерними для того чи іншого історичного відрізка часу. І все ж найголовніше слід відзначити, що піжнинські будівничі сприймали те нове, що вводилось в Україні і, зокрема принципи бароко, вільне від стандартизації введення приватних будівель приводило до пошуків. Кінець XVIII ст. - це був час, коли громадські будинки у всіх містах будувались за одним проектом. Більше того, вносились зміни і в ті будівлі, які з'явилися раніше, про що розповімо нижче.

ДЕРЕВ'ЯНЕ ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО.

Як уже відзначалося в попередньому розділі, в першій половині XVII ст. більшість світських і культових споруд в містах та селах Лівобережної України залишалось дерев'яною.

Українські дерев'яні храми на Лівобережжі являли собою оригінальні споруди, що увібрали національні риси народного будівництва.

В українському мистецтвознавстві існує декілька точок зору щодо еволюції дерев'яного культового будівництва в Україні в цей період. Г.Г.Павлуцький ще в 90-х роках минулого століття висловив думку про те, що "українське дерев'яне будівництво є мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило і зовсім перегравило всі чужі елементи, візантійські чи західні, котрі до нього напливали"¹. В.Січинський так оцінював дерев'яну архітектуру України XVII-XVIII століть: "Велика культура українського дерев'яного будівництва старих часів створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, й особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів"². М.Соколівський, визнаючи самотність та оригінальність українського дерев'яного храмового будів-

1. Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та каменні храми // Древорости України. Вып. I. -К., 1905.

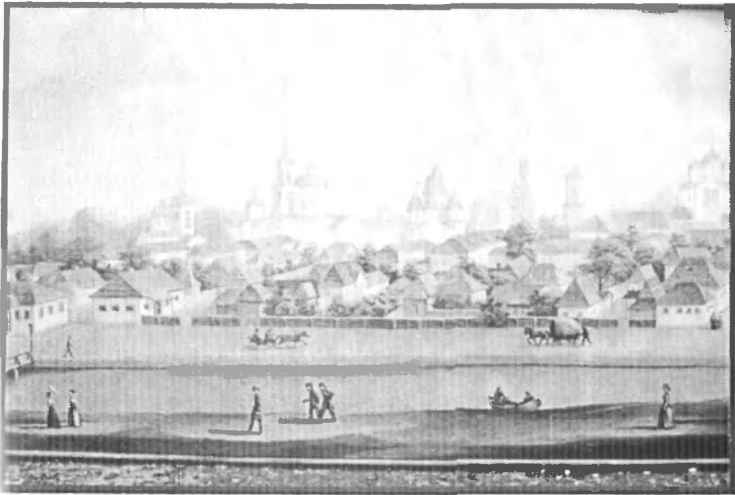
2. Українська культура. -К., 1993. -С.272.

ництва, заперечував, що в його розвитку простежується еволюція: "Українські церкви мають завжди один і той самий незмінний тип. І треба припускати, що це відноситься не тільки до плану, але навіть до теслярської техніки й конструкції". Д. Антонович, навпаки, вважає, що "процес постійної еволюції і зміни форм української церкви ні на хвилину не вгасає, а весь час невинно поступає, що приводить до того, що в кожному столітті радикально міняється не тільки зовнішній вигляд церкви, але і поземний її план, застою в процесі постійної еволюції форм немає"¹. Остання точка зору, на наш погляд, виражає найбільш науковий підхід до проблеми еволюції дерев'яного церковного будівництва в Україні.

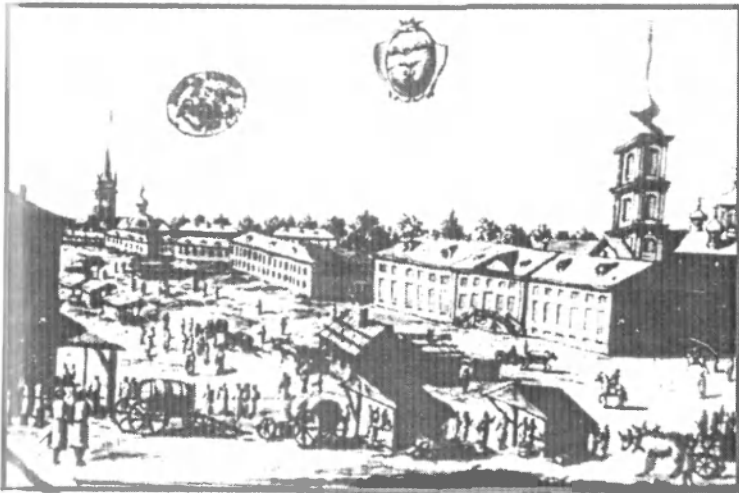
У другій половині XVII-XVIII ст. на Лівобережній Україні широко застосовувалось будівництво з дерева - від складених фортець та храмів до простих господарських будинків. Споруди ці з часом зникали через часті пожежі та перебудови міст. Світські дерев'яні будови, замки, бапти та дзвіниці не дійшли до наших днів. На Придніпров'ї не збереглося також жодної пам'ятки дерев'яної культової архітектури XVII століття, але зате є приклади, що відносяться в своєму будівництві до XVIII століття. Звичайно, що про дерев'яні культові споруди маємо більше відомостей, ніж про світські. Але, на жаль, сьогодні не знаходимо в Ніжині жодної пам'ятки дерев'яної народної архітектури: вони згоріли або були зруйновані під час минулих лихоліть. Щоправда, збереглися свідчення датського посла Юля Юста, котрий переїздив через Ніжин у 1711 році під час своєї подорожі до Москви. Він зазначає, що в місті стояли дві чудові, великі, дерев'яні церкви прекрасної архітектури"².

Хоча, безперечно, в місті протягом XVII- перш.пол. XVIII ст. існувало не менше десяти дерев'яних церков (більшість мурованих храмів Ніжина була збудована на місці дерев'яних). Серед них Миколаївський собор, Троїцька, Михайла і Гавриїла, Іоанно-Богословська, Покровська, Спасо-Преображенська, Христо-Воздвиженська, Успенська, Василівська церкви. Творцями великих дерев'яних споруд були не лише майстри, а й громада міста, що замовляла роботу і часто визначала тип, розміри і навіть окремі форми будови. Кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній архітектурі не було навіть двох споруд абсолютно одна-

1. Антонович Д. Развитие форм украинской деревянной церкви //Тр. укр. истор.-филологического товариства в Гразі. 1926. Т.1.-С.-160.
2. Січинський В. Вказ. джер.-С.108.

Ніжин I пол. XIX ст. З літографії П.Борреля.
Худ. В.Оліфіренко

Замок. 1773 р.

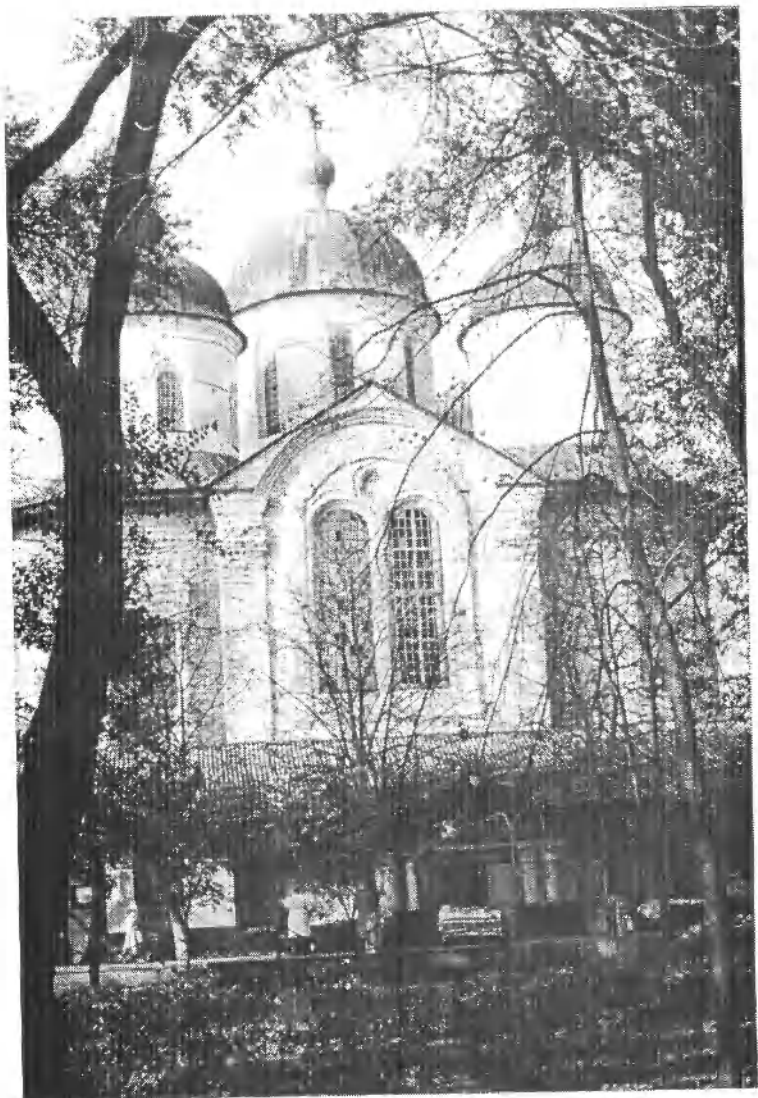
Дзвіниця і каплиця Миколаївського собору.
З фото кін. ХІХ ст.

Будинки поштової контори ХVІІІ ст.

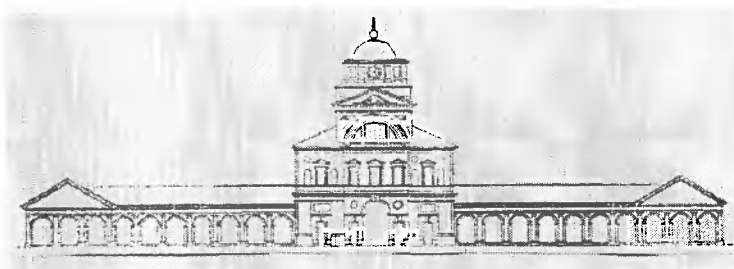
Миколаївський собор. XVIII ст. Сучасний вигляд.

Благовіщенський собор. XVIII ст.

Початок Гоголівської вулиці від ринку.
Торгова площа.
З листівка XIX ст. Худ. В.Оліфіренко

Ніжинський міський магістрат XVIII ст.
Арх. А.Квасов

Всіхсвятська церква. XVIII ст.

Михайлівська церква. 1729 р.

Троїцька церква. XVIII ст.

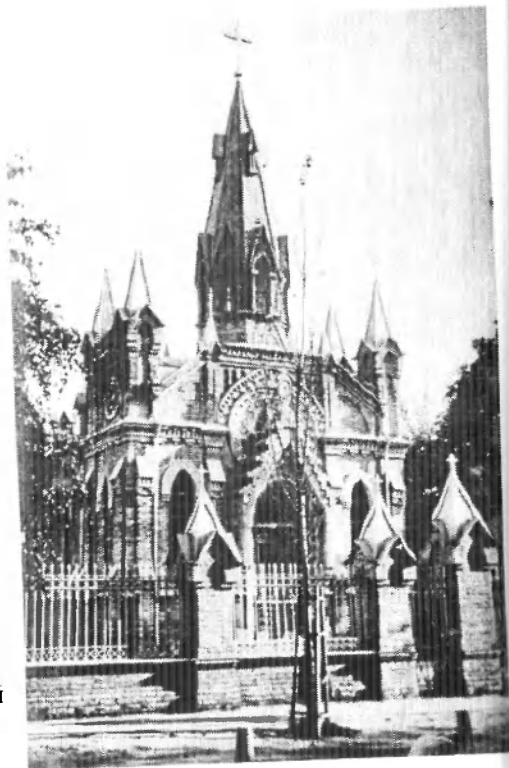
Грецьке Олександрівське училище. 1817 р.

Грецька дзвіниця

Грецькі храми з боку ринку.

Петропавлівський
косяол

кових, кожна мала свої індивідуальні риси й особливості. Цікаво, що розписи в таких будівлях виконувались прямо на дерев'яних стінах.

На Чернігівщині переважали типи н'ягизрубних церков з п'ятьма банями чи однією банею. Зруби мали різноманітні форми прямокутників, шести- і восьмикутників, але помітно різнилися між собою пропорціями. Стіни зрубів по висоті дорівнювали половині загальної висоти церкви разом з банями, а в окремих випадках перевищували половину.

Високим досягненням дерев'яного церковного будівництва Чернігівщини розглядуваного періоду було вирішення інтер'єра дерев'яних, переважно п'ягизрубних церков. У великих дерев'яних храмах Чернігівщини організація внутрішнього простору була досить складною, оскільки потрібно було п'ять приміщень з високими верхами просторово об'єднати в єдину композиційну систему. Таке розв'язання внутрішнього простору підкорялось єдиній вертикальній осі. В кожній з чотирьох стін центрального зрубу були отвори, відкриті в бічні приміщення. Отвори робили в 2-3 яруси, причому нижній займав майже всю довжину стін середнього приміщення, а верхні були вузчі і мали вигляд фігурної вирізки в дерев'яній стіні. Це відповідало конструктивним вимогам і разом зі ступінчастими верхами давало цікаве просторове багатопланове вирішення інтер'єра. Проте проблема висотної композиції розв'язувалася не лише відносно зовнішнього вигляду споруди, але й щодо її інтер'єра. Не декоративні об'єми, а сама архітектурно-конструктивна основа будівлі органічно визначала її характер.

Високого розвитку в др.нол. XVII-XVIII ст. досягло різьблення на дереві. Архітектурне різьблення Лівобережжя відзначається виразною пластикою. Профілювання дерев'яних архітектурних деталей - одвірків, карнизів, скоб, сволоків, балок - одна з головних особливостей дерев'яної архітектури XVIII ст. Простота виконання, невимушеність і вільне розміщення композицій дають підставу вважати, що архітектурне різьблення на вище названих конструктивних елементах будівлі виконували, як правило, самі теслярі-будівельники, а не майстри-різьбярі. В цьому можна впевнитися при порівнянні різьблення на одвірках, сволоках і скобах з різьбленням на іконостасах (мова про які піде далі).

Численні документи XVII-XVIII ст. дають можливість стверджувати, що в Ніжині вже в той час складалася своя будівельна школа, а місцеві майстри-теслярі будували храми не тільки в рідному місті,

але й працювали на замовлення в інших населених пунктах України. Одним з яскравих пам'яток дерев'яної церковної архітектури, в будівництві якого брали активну участь ніжинські майстри, була Вознесенська церква в містечку Березна, що на Чернігівщині. Складати нові уявлення про рівень майстерності ніжинських будівельників дозволяє цікавий документ, який дійшов до нашого часу і був надрукований у 1889 р. в часописі "Київська старовина".¹ З нього дізнаємось про те, що 6 липня 1759 р. ніжинський міщанин Опапас Семенович Шолудько² "со товарищем" Тимофієм Йосиповим підписали контракт з міщанами містечка Березни про те, що вони беруться розібрати стару дерев'яну Вознесенську церкву і на її місці збудувати нову дерев'яну на кам'яному фундаменті (підмурку). Нову церкву майстер з робітниками зобов'язувалися "в еден год построить" без жодного залізного цвяха. Умови контракту були надзвичайно суворими: погано виконана робота відшкодовувалася за рахунок будівельників. Звичайно, що ніяких проектних креслень тоді ще не робили. Всі умови проекту обговорювалися усно, а замовники залишали за собою право давати майстрам вказівки "к лучшему того строения манеру".

Контракт підкреслює характерну рису дерев'яного народного монументального будівництва - його традиційність. Майстер мав збудувати нову церкву за відомим і схваленим замовником зразком: "в меру и вышину таковую, как Благовещенская березинская церковь зделана и таковым же манером".³ Однотимчасно контракт фіксує і нову характерну рису - церкву майстер мав збудувати без "абасаля" (опасання), тобто без зовнішньої критої галереїки навколо всієї будівлі. Раса ця визначала повий напрямок в українському дерев'яному монументальному будівництві. Новий напрямок ставив перед майстрами і нове завдання - підкреслити висоту і сгрукість зрубів стін. Ця нова тенденція з'явилася, а згодом цілком запанувала в будівництві церков Лівобережжя і частково захопила Правобережну Україну.

Контракт підкреслює вешку, вирішальну роль громади в визначенні характеру і стилю будови. Він переконливо доводить, що укра-

1. Київська старовина. - 1889. - №1. - С. 225-231.

2. Авторство Шолудька підтверджував також напис, вирізьблений на одвірках підвісних дверей. Див.: Тарануценко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. - К., 1976. - С. 156.

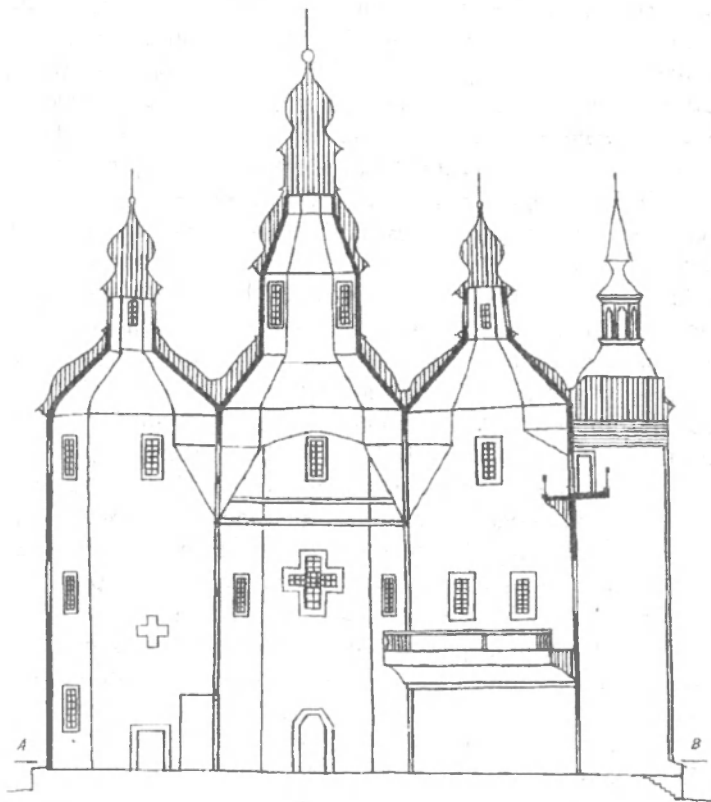
3. Филарет Гумилевский// Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов. - Кн. V. 1873. - С. 135.

їнське монументальне будівництво тієї доби було сферою активної творчості українського народу і що будівники в значній мірі були художньо-технічною виконавчою силою в руках громади, втілюючи її волю. Бажання створити пам'ятку виключно, визначну за своїми мистецькими якостями і у березинців, і у майстра П. Шолудька було настільки палким, що в контракті з'явився характерний додаток: "В добавку сего моего контракта еще задолжаюсь по точному примеру Покровской березинской церкви два преддверния слупи сделать з банями манерными и превосходя ту работу, как можно красивейше делать стараймусь"¹, тобто переддверні слупи Вознесенської церкви за зразком березинської Покровської церкви 1692 року. Отже, тип дерев'яних церков з переддверними слупами утворився не пізніше XVII ст. В березинській Вознесенській церкві південний слун призначався для сходів на хори. Вежі зі сходами, що ведуть на хори, як зазначає С.Таранущенко, мають в Україні давню традицію, їх ми зустрічаємо ще в пам'ятках X-XII століть (Чернігівський Спас, Софія Київська, собор київського Михайлівського монастиря. Спас на Берестові, Василівська церква в Овручі на Волині)². Цю традицію в XVII ст. продовжують такі пам'ятки, як Михайлівська церква 1636 р. в Білостоці, собор чернігівського Троїцького монастиря 1679 р., Миколаївська церква 1690-1693 рр. на Печерську, Богоявленський собор 1695 р. Братського монастиря в Києві. Вознесенська церква разом з Дев'ятиверхим собором в м.Новомосковську, малюнок якого був поміщений в першій книзі "Київської старовини" за 1888 рік, була однією з типових дерев'яних храмів, форма яких розвинулась в Україні в XVIII ст. На малюнку можна легко помітити деякі особливості у зовнішній формі Вознесенської церкви, котрі за словами Мартиновича і Горленка, які займалися вивченням церков в Полтавській єпархії в XIX ст., складають характерні ознаки дерев'яної церковної архітектури України.³

В "Добавках" до контракту П. Шолудька записано, що в зв'язку з рішенням "сделать слупы... отступило мне от прихожан сделать пятую над женским приделом баню и преддверний бабинець. Но где должно быть пятой бане, там засклепить и покрыть под вильчик шаловнинами і гонгою, а вместо бабинца сделать щит посредине помянутых слупов как можно искуснейшою работою". В дійсності П. Шолудько

1. Киевская старовина.-1889.-№1.-С.109.
2. Таранущенко С.А. Вказ. джер.-С,156.
3. Полтавские епархиальные ведомостя. -1888.-№ 15-16.

п'ятого верху над бабинцем не "опустив" і не покритв склепіння дво-
схилим дахом під вальчик, а поставив повний верх, аналогічний до
верхів над трьома останніми рукавами. Записане в контракті "опу-
щення" збіднило б пам'ятку, значно б порунило симетрію будови,
якої ніжинський майстер дотримувався скрізь, де було потрібно і де

можна було дотриматись. Шолудько не використав права на
"опущение", відмовився від нього заради збереження художньої
цілісності пам'ятки. Щит поміж ступами майстер зробив, а ганочок
перед західними дверима був "опущений".

Кожний з п'яти верхів Вознесенської церкви у Березні розмі-
щувався начебто на окремому корпусі, що має форму восьмигранної
банги, ири цьому чотири бокові банги приєднуються до п'ятої

центральної (вищої за останні), яка склала головний корпус будови. Верхи складаються з декількох ярусів: бокові - з двох, центральний - з трьох. Висота усіх верхів значно менша за висоту зрубів стін. Висота центрального верху, навіть разом з глухим ліхтарем, дорівнює лише діагоналі плану дільниці. У верхів рукавів внутрішня висота ще менша - дорівнює половині діагоналі плану бабинця. Проте майстер досягнув гармонійних співвідношень корпусу зрубів стін з одного боку і верхів - з другого. Високі стіпи слупів різко звужуються вгору і ілюзорно здаються ще вищими. Глибока ніша між ними вгорі помітно ширша за нижню. Цього ефекту було досягнуто не стільки фізичними розмірами храму, скільки мистецькими засобами. Передусім Шолудько відмовився від арок - віршів, добився злиття простору п'яти бань в один, а бані поставив сміливо і просто за допомогою парусів, які в суміжних банях зведені по три і спираються на одну точку, в якій сходяться стіни між раменами хреста. Таким чином, п'ять бань ніби висять у повітрі, бо спираються, по суті, лише на зовнішні стіни зрубу. На думку Г. Логвина, "подібного блискучого конструктивного і художнього розв'язання проблеми організації і висотного розкриття внутрішнього простору не знає світова архітектура"¹.

У Вознесенській церкві слупи стоять перед західною гранню бабинця і з'єднані аркою, карнизом, фронтоном, паренті балконом. Вид церкви зі сходу і заходу був дуже цікавим. З інших численних точок церква сприймалась як будова з підкресленим порушенням симетрії плану. Цим майстер ламав традицію симетричності, і як наслідок цього, порушив залежну від неї традицію "безфасадності". Українська дерев'яна церква не мала одного головного вигляду - фасаду, якому були б підпорядковані інші. Приставленими слупами Шолудько руйнував симетрію плану цілої будови, намагався виділити вигляд із заходу як головний, парадний і надати йому значення фасаду. С.Тарануценко відзначає, що у розв'язанні завдання органічного злиття в зовнішньому вигляді традиційної симетрії плану і безфасадності з слупами П. Шолудькові не пощастило - "Вознесенська церква - пам'ятка дуже цікава, але її інтер'єрові бракує художньої завершеності"².

Багато уваги приділив майстер східним дверям, яких було трос. Всі вони винуканих струнких пропорцій, добре закомпоновані в

1. Логвин Г. По Україні.-К.,1968.-С.111.

2. Тарануценко С. А. Вказ. джер.-С.160.

простішки як зовні, так і в інтер'єрі. Одвірки південних і північних дверей з зовнішнього боку були оздоблені різьбленим (барельєфним) орнаментом та врізаними в тіло одвірків написами (це видно з фотографій). Оріаментальпе різьблення виконано соковито і в той же час стримапо.

У Вознесенській церкві зовнішні маси зрубів справляють могутнє враження. Але якщо зовнішній вигляд характеризується ущільненою зібраністю архітектурних форм, міцним пов'язанням усіх компонентів будови, динамічним усгремлінням мас ввєрх, то в інтер'єрі головне - це підкреслений розмах простору, розгортання об'ємів не тільки ввєрх, але й вшир та вглиб. Цікаво, що в північному слупі знаходились три комори, що розміщувались одна над одною. Підлога третьої комори містилась на рівні помосту балкона, перекинутого вгори між слупами. Зовнішньому балкону відповідала в інтер'єрі лоджія, що простягалась вздовж західної грані бабинця. Південний слуп - це клітка, в якій містились сходи на хори і на зовнішній балкон. Хори в бабинці тягнулись вздовж західної, південної та північної граней. Вони об'єднували й пов'язували об'єми бабинця, центру і бокових рукавів, а разом з тим носиловали живописний елемент в архітектурі пам'ятки. Хори збільщували площу церкви, поліпщували її акустику, їх оформлення безперечно, збагачувало архітектурну будівлі.

Внутрішній простір Вознесенської церкви з граціозним золоченим іконостасом поділявся на три престоли з двома "приделами" (боковими вівтарями) на честь св. Георгія (Юрія) та св. Миколая.

Незважаючи на те, що головним інструментом робітників була сокира, вже в 1761р. будівництво храму в Березні було закінчене. Церква мала висоту 36 метрів. Поряд була збудована дерев'яна дзвіниця.

Ми детально зупинились на історії будівництва храму в Березні тільки для того, щоб показати, що піжницький майстер П. Шолудько разом з своїми товаришами цією побудовою Вознесенської церкви зарекомендував себе як прекрасний знавець технічних засобів, вироблених народним монументальним будівництвом, усіх їх технічно-конструктивних й художньо-архітектурних досягнень. Разом з тим він виявив себе і як сміливий та кмітливий новатор. Нововведення П.Шолудька - опорні зрубики в головному вівтарі - були цікавим і корисним конструктивно-технічним досягненням тієї пори, хоч ця дотепна, глибоко продумана, надійна і проста конструкція і не набула поширення.

Майстерність П.Шолудька шліфувалась протягом тривалого часу. І не виключена можливість, що під час побудови ніжинських храмів він використовував ті ж самі прийоми, що й в Березні.

Незвичайно сумна доля цієї визначної пам'ятки культури України. Як і переважна більшість інших дерев'яних храмів Чернігівщини, березенська Вознесенська церква загнила в 30-ті роки ХХ століття. Місцевий краєзнавець І.Корбач згадує, що церква була розібрана на дрова перед самою війною, а церковне начиння вивезене й спалене. На місці церкви зараз пустка, і лише в Київському художньому музеї можна відшукати кілька прекрасних ікон, що раніше прикрашали її інтер'єр. А ще залишилися старі фотографії та плани, які свідчать про дивовижну майстерність ніжинських будівельників. Зруйнування цієї споруди стало втраатою не тільки для українського, але і для світового мистецтва, де подібні архітектурно-конструктивні й мистецькі завдання не розв'язувалися таким способом, як це робили народні теслі з Чернігівщини.

На думку українських мистецтвознавців (Г.Логвин, С.Тарануценко) ця чудова споруда була одним із видатних досягнень дерев'яного будівництва України доби бароко. І важливо те, що до нього причетні прекрасні будівничі з Ніжина, які внесли багато нового в цей дивовижний вид мистецтва. Немає сумніву, що у втрачених ніжинських храмах було немало знахідок, які засвідчували про високу майстерність місцевих будівничих.

МУРОВАНА КУЛЬТОВА АРХІТЕКТУРА

Національні особливості мурованої архітектури розглядуваного періоду найяскравіше проявилися в культових спорудах. Загальне культове призначення зовсім не виключало розмаїтності об'ємно-просторових рішень цих будівель. Саме таким багатством композиційних варіантів і відзначається українська культова архітектура доби бароко.

Найбільш активні діячі козацької верхівки були щедрими благодійниками церков. Якщо в роки національно-визвольної війни культове будівництво було незначним і споруджувались майже виключно дерев'яні церкви, то приблизно з 60-х років XVII ст. починається масове будівництво споруд з цегли.

Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головиим завданням, особливо в XVII-на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу в справі національного визволення і утвердження національної культури.

Незважаючи на розмаїття композиційних варіантів мурованих храмів Лівобережної України доби бароко, можна встановити деяку типологічну класифікацію цих споруд. Виходячи з цього принципу, можна виділити наступні типи храмів, поширених на Лівобережжі (на прикладі жіжинських церков):

- 1) зальні (Миколаївська, Богоявленська церкви),
- 2) тринільні: а) одnobанні; б) трибанні - (у Ніжині немає);
- 3) п'ятилільні (дев'ятилільні) хрестаті у плані
 - а) одnobанні (Іоанно-Богословська, Михайлівська, Всіх-святська, Троїцька, Вознесенська, Христо-Воздвиженська, Покровська церкви та собор Введенського монастиря),
 - б) трибанні (Спасо-Преображенська церква),
 - в) п'ятибанні (Миколаївський, Благовіщенський собори та Успенська церква),
- 4) прямокутні:
 - а) одnobанні (Василівська церква);
 - б) багатобанні (в Ніжині відсутні).

Можна простежити деяку еволюцію об'ємно-просторової композиції мурованих храмів Лівобережної України протягом др. пол. XVII-XVIII століть.

Типом будов, що поєднували у собі риси культової, громадської і оборонної архітектури, були церкви, які можна умовно назвати зальними. Ці будови за своїм виглядом не схожі на церкви, фактично на них навіть немає куполів. По верху даху будувались лише невеликі дерев'яні ліхтарі з малопомітними луковичками, які під час перебудов зміщувались з одного місця на інше. Взагалі, тип зальної церкви на території Лівобережної України великого поширення не набув. М.Цапенко виділяє лише три церкви подібного типу на Лівобережжі.¹

Прикладом загального типу в Ніжині є Богоявленська церква, збудована в 1721 році² (автор будівлі невідомий), її ще називають Замковою церквою, бо вона розміщується на території колишнього

1. Цапенко М. Вказ.джер.-С.130.

2. Шафонський А. Вказ.джер.- С.466.

замку. Храм був спочатку прямокутним у плані з одним "придолом" (боковим вітварем) Тихвінської Богоматері. У 1826 р. було збудовано баню, а із заходу - дзвіницю. У відповідності з новим класичним зразком біля бокових входів було добудовано колонні портики іонічного ордера (це видно з фотографії кін. ХІХ ст.), які не збереглися. Церква була огорожена кам'яним муром.

Судячи з фотографії ХІХ ст. та сучасного стану церкви, важко говорити про якісь естетичні особливості цієї рідкісної споруди. Не збереглося типове для барокової архітектури багате декоративне оздоблення, яке було знесене за часів панування класицизму.

Ще одним храмом зального типу в Ніжині є Миколаївська церква. Ця тепла кам'яна церква знаходиться поруч з Покровською і збудована у ХVІІІ ст. Будівля безстовпна і безапсидна. У первісному вигляді вона мала декоративну "главку". Східна частина церкви глуха. Бокові фасади (північний та південний) декоровано пілястрами, які ритмічно розміщені у простінках між вікнами і завершуються фронтонами. Віконні прорізи напівциркульні з профільованими наличниками. Інтер'єр представляє собою нічим не розділений прямокутний об'єм, що розвивається в глибину. Миколаївська церква перебудовувалась протягом ХІХ ст. (у 1873 р. - за проектом інженера Л. Садовського) і набула характерних рис стилю історизму.

Паралельно з загальним типом розвивались тридільні композиції з однією розвиненою баштою - банею (в Ніжині таких церков немає). В храмах цього типу намітилися риси, пов'язані з подальшим розвитком монументальної архітектури Лівобережжя. Це - тенденція до розвитку гранованих, а не круглих форм апсид та барабанів, а також обладнання вікон подовжених пропорцій відносно високо розміщених. Яскраво виявлена гранованість об'ємів розвиває національну традицію і передвіщає подальший розвиток цього прийому в п'ятибачних будовах. (Ця тенденція знайшла своє яскраве втілення в багатьох ніжинських культових спорудах).

Центрична тридільність українських церков отримує свій подальший розвиток у тому, що центральна частина будов стає більш виявленою, а завершення церкви стає трибачним. Така об'ємно-просторова побудова є національною особливістю українських храмів.

Оригінальну, самобутню групу становлять пам'ятники хресто-подібного плану. Ці будови можна назвати п'ятикамерними (п'ятидільними), вважаючи камерами чотири виступаючі частини та підкупольний простір. У ряді випадків між гілками хреста добудовано

ще по одній невеликій камері, тоді горизонтальна проєкція такої будови стає дев'ятикільцевою. Генетичний зв'язок планів п'ятикільцевих та трикільцевих храмів, на думку М.Цапенка, полягає в тому, що "якщо два трикамерні плани накласти один на одний так, щоб осі були перпендикулярними, то отримаємо хрестоподібний п'ятикамерний тип".¹ Ці типи храмів за розмірами та формою наслідують дерев'яний зруб, традиційну структурну частину українських храмів ще з часів княжої доби. Такі симетричні центричні композиції називають тетраконхами (цей тип є давнім і розповсюджений у Вірменії та Грузії).

Споруди з хрещатим планом в Україні були особливо улюбленими. Тут виявився потяг до створення симетричних композицій з рівноцінними фасадами. Українські будівничі віддавали перевагу відкритим ділянкам у виборі місця для будівництва храмів, що потребувало однакової виразності всіх частин будови. Особливою рисою архітектури цієї пори є одночасний розвиток і співіснування різних типів храмів. Але треба визнати: якщо розглянути вище типи характеризують процес формування національних особливостей барокової архітектури, то даний тип становить підсумок цього процесу. Національні риси української культової архітектури досягли в ньому найбільш повного та досконалого втілення.

Розвинутий хрещатий план відзначається кількома позитивними якостями, насамперед, практичною доцільністю та художньою виразністю. Споруда такого типу виглядає, як окремо розміщений пам'ятник-монумент, вона підкреслено виділяється серед інших будов.

Цим визначається також містобудівнича вага пам'ятників.

Крім практичного значення хрещаті храми центрично-купольної композиції мають глибокий релігійний зміст. Вони відзначаються рівновагою та симетрією, що відображала вневненість людини того часу в нерухомості Божого світу і стапу душевного спокою. В цих спорудах домінує не повздовжня, а вертикальна вісь, яка символізує різноманітність шляхів до Бога. На думку Д. Яблонського, "найяскравіше композиційний прийом домінантної вертикальної осі був реалізований у п'ятикільцевих церквах Лівобережної України."²

У цих спорудах домінує висока центральна баня. Її спрямуван-

1. Цапенко М. Вказ. джер.-С.147.

2. Яблонський Д. Духовні багатства українського бароко.// Хроніка 2000.- 1994. № 2-3.-С.183.

ня увиражаюють чотири банти трохи ширчі і симетричні відносно вертикальної осі. Свого пайдоскопалішого вияву прагнення до неба, до Бога досягає в інтер'єрі храму. Враження злету створюється багаторазовим зменшенням по висоті розмірів об'ємів. А згори, через вікна шлеться світлю. Всі внутрішні об'єми п'яти бант з'єднані величезними арками і сприймаються поглядом. Ці чудові інтер'єри дозволили видатному українському мистецтвознавцю Г.Логвину назвати церкви такого типу українськими Парфенонами.

У композиції церков доби бароко втілено також ідею свободи совісті людини. Храм зовні повністю симетричний, всі його входи рівноцінні. До нього можна зайти, але можна й не заходити. Це справа твоєї совісті. У цій сповненій демократизму композиції українських церков др. пол. XVII-XVIII ст. відбилась така характерна риса українського народу, як прагнення до волі.

Симетрична повгорність будови орієнтована на чотири сторони світу (пануюча в центрі будови баня і ритмічна повторність будови з чотирьох боків (всефасадність) - не власне найбільш характерні ознаки української думи в архітектурі того часу. Подальшою характерною рисою є повна відповідність між зовнішнім виглядом і внутрішньою конструкцією будови. На думку В.Січинського, "тут нічого не масковано і не фальшовано, нема дутих чисто-декоративних форм, зайвих додатків та перелатованих прекарас, які б неужитково прикрашали чи фальшували внутрішні форми будови"². Таким чином, панує повна гармонія і відповідність поміж зовнішніми формами та внутрішнім змістом.

Безсговпна система обумовила добре оглядаємий та відмінно освітлений простір в середині храму. Хрестоподібний план давав можливість створення чіткої конструктивної схеми будови. Кожний кінець хреста створює окремі частини, розділені підпружними арками та склепіннями. Ці підбанні простори за допомогою переходів, або зовсім без них, переходять у барабани та бані. Так створюється органічний зв'язок бані з підбаним простором. Завдяки цьому в середині будови багато простору і світла, що робить храми легкими, святковими, радісними повними привабливої краси і заспокоючої гармонії.

Найвищого творчого злету й чистоти форм досягають саме п'ятибанні церкви в хрещатому заложенні. І як тут не погодились з

1. Січинський В. Вказджер.-С.123.

думкою В.Січинського про те, що кожна така пам'ятка "являє собою справжню перлину архітектури, як в розумінні гармонійної, логічної композиції, так і окремими пластично-розвиненими, а при тім лагідними, формами та дегалями"¹.

Більшість ніжинських храмів відноситься саме до цього типу споруд: хрещатих у плані з одні-, три-, або п'ятибаним завершенням. Справжнім шедевром української барокової архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор у Ніжині. На думку М. Цапенка, Миколаївський собор - водночас "найстаріший і найцікавіший"² п'ятибаний пам'ятник хрещатого композиції. А такє буває не так вже й часто, бо архітектурні ідеї визрівають поступово і лише на завершальних етапах розвитку набувають досконалих рис. Тут же все разом: і найстаріший, найперший храм-протогни, і найцікавіша за своєю ідеєю та її втіленням споруда. З думкою Цапенка погоджується більшість авторитетних українських мистецтвознавців (Ю.Ассєв, В.Січинський, Г.Лойвин, Д.Яблонський). А.Макаров влучно назвав піжниський собор "першим... кам'яним дивом на Лівобережній Україні"³.

Точної дати зведення Миколаївської соборної церкви до останнього часу не було встановлено. Найбільш поширеною думкою про час будівництва храму є та, що споруду збудовано 1668 року. Але існують й інші точки зору відносно часу зведення мурованого собору. Церква існувала ще на початку XVII ст., але в той час вона була дерев'яною. Автор праці "Чернігівського наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года" О.Шафонський при описі Ніжина зазначав, що бракує належних документів (дослідник працював в архівах Ніжинського магістрату), а тому він наводить перекази місцевих старожилів: "Повідають, що цю муровану церкву козаки полку Ніжинського спорудили, що могло статися ще далі, як у середині минулого сімнадцятого століття, коли козаки проти Польщі посиллились".⁴ Автор іншого дослідження - "Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії" архієпископ Філарет (Гумилевський) дотримувався думки, що мурований Миколаївський собор у Ніжині збудовано після 1668 року, коли місто спалив каральний загін князя Ромоданівського за участь його мешканців у

1. Січинський В. Вказ.джер.-С.123.

2. Цапенко М. Вказ. джер. -С.151.

3. Макаров А. Вказ. джер. -С.190.

4. Шафонський А. Вказ.джер. - С.456.

повстанні проти московських воєвод. Цю думку підтримує більшість дослідників в усіх ґрунтовних виданнях з історії української архітектури (Логвин, Асєєв, Цапенко). Автори наукових праць пізніших років Д.Яблонський, А.Макаров теж використовують цю дату - 1668 (1669) рік.

Останнім часом зріс інтерес фахівців до дати та обставин закладення цієї визначної пам'ятки. Пов'язано це насамперед з тим, що у фондах Ніжинського архіву співробітники краєзнавчого музею виявили "Ведомость о церкви Нежинской соборной за 1832 год". Датуючи найдавніші церковні книги, які згідно з описом 1832 року зберігалися в соборі, "Ведомость" установлює дату зведення його - 1634 рік.¹

Відомо, що 23 січня 1654 року в Ніжині відбулася урочиста церемонія присягнення місцевих жителів на вірність московському цареві Олексію Михайловичу. З приводу цього в соборному храмі "Живопечальної Трійці" відбулося Богослужіння.² Тобто тоді соборною церквою була Троїцька, а не Миколаївська (як правило, в містах була одна соборна церква, не рахуючи монастирських).

Першою згадкою про Миколаївський собор слід вважати повідомлення "Літопису Самовидця" від 18 червня 1663 року, коли в Ніжині відбулася сумнозвісна "Чорна рада". Самовидець свідчить, що після обрання гетьман І. Брюховецький "... попровадил в соборную церковь святого Николая, где присягу виконал... зо всім войском".³

Ясність у питаннях про дату будівництва мурованого Миколаївського собору вніс сучасний ніжинський краєзнавець Олександр Морозов.⁴ Ним досліджені документи, які свідчать, що собор збудовано не пізніше 1655 року на кошти козаків та міщан, зокрема ніжинського полковника Івана Золотаренка та його матері.⁵

Після смерті І.Золотаренка опікувався будівництвом брат покійного Василь, 1659 року собор уже діяв, що засвідчив відомий хорватський місіонер та публіцист Юрій Крижанич, який перебував у Ніжині з квітня по серпень 1659 року.¹ Все це дає підстави того-

1. ФЧОАН, фонд 240, оп.І, спр. 11, арк.152.

2. Воссоединение Украины с Россией.-М.,1953, Т.3.-С.465.

3. Літопис Самовидця.-К.,1991.- С.91.

4. Морозов О. Пам'ятка козаської слави//Пам'ятки України.-1992.-№ 2. С.45-49.

5. Лазаревський А. Вказ.джер. -С.180-181.

дитись з переконливою точкою зору співробітника Ніжинського краєзнавчого музею О.Морозова і визнати, що Миколаївський собор збудовано не пізніше 1655 року.

На думку більшості дослідників українського мистецтва XVII-XVIII ст., Миколаївський собор є прототипом мурованих хрещатих п'ятибанних храмів в українській бароковій архітектурі. Саме він в наступні десятиліття був зразком для будівництва цілого ряду п'ятибанних церков на Лівобережній Україні. Серед них такі шедеври козацького бароко другої половини XVII-XVIII ст., як Троїцький собор Густиїнського монастиря (XVII ст.), Преображенський собор в Ізюмі (XVII ст.), собор Крупицько-Батуринського монастиря (XVII ст.), собор в с. Лютеньки Полтавської області (XVII ст.), Успенський собор в Новгороді-Сіверському (XVII ст.), Георгієвський собор Видубецького монастиря в Києві (XVIII ст.), церква на Економічних воротах Києво-Печерської лаври (XVII ст.), Катерининська церква в Чернігові (XVIII ст.), Благовіщенський собор і Успенська церква в Ніжині (обидві XVIII ст.) та інші. Саме в цій споруді сформувались риси, які пізніше, протягом наступного століття, стали характерними ознаками українського національного стилю в монументальній архітектурі. Що ж це за ознаки? Як вже відзначалося, насамперед, всефасадність будови, тобто таке розміщення об'ємів, коли всі фасади будівлі стають рівноцінними за силою художньої виразності. Цей композиційний прийом вимагав вільного розміщення будівлі на площі, завдяки цьому споруда сприймається на ній як монумент. Ці принципи вперше були яскраво втілені в Миколаївському соборі.

Розміщення мас цього пам'ятника відзначається яскраво-вираженою пірамідальністю, підкресленою тим, що вбудовані по кутах об'єми нижчі від основного масиву. Зовнішні розміри храму вписуються в рівносторонній трикутник. Цим створюється ступінчаста композиція, розвинута пірамідальною постаповкою барабанів та бань. За винятком бань, у соборі немає округлих м'яких ліній, всі зовнішні об'єми основного масиву і підкунольні барабани - гранчасті, що надає споруді особливої кристалоподібної форми і є одним з улюблених українськими будівничими прийомів.

Помітна неправильність форм чотирьох бокових барабанів. Північна та південна бані настільки сплюснені, що будівництво ступінчастих парусів знадобилось тільки з боку головної бані, а з проти-

1. Крижанич Ю. О прмысле// Безсонов П. Сведения об открытой рукописи. - М., 1860. - С. 62-84.

лежного боку перехідних конструкцій немає.

Цікаве рішення внутрішнього простору собору. В західній частині, обабіч головного входу влаштовано по одній та по дві камери, які мають відкриті в бік вівтаря аркові отвори. Це перетворює камери в своєрідні спеціальні лоджії для заможних відвідувачів храму. Цей принцип знаходить свій подальший розвиток в ряді культових споруд України другої половини XVII-XVIII ст. (в соборі Густинського монастиря і значно пізніше - Вознесенському соборі). Підпружні арки, які несуть головну баню в Миколаївському соборі мають стрільчасту форму, що надає їй пропорціям особливої стрункості.

Зовнішні площини храму оброблені за допомогою ніж різноманітної конфігурації - прямокутних, ромбовидних, хрестоподібних. Такі ніші-флешки є характерним прийомом декору українських барокових споруд як зовні, так і в середині (прикладом може служити декоративне оформлення соборів Густинського, Крупицько-Батуринського та Максаківського монастирів). Треба відзначити, що первісно Миколаївський собор був прикрашений також рельєфно виступаючими деталями у вигляді намистинок, гірєк, напівколонок, які де-не-де збереглися до нашого часу, але не були відновлені під час реставрації.

Собор неодноразово горів (1754, 1773, 1797) та перебудовувався у другій половині XIX ст., внаслідок чого втрапив цегляний бароковий декор; центральна баня грушоподібної форми була перебудована на більш видовжену (це видно на старих фотографіях собору). Протягом XVIII-XIX століть навколо Миколаївського собору формувався архітектурний ансамбль. Поряд була збудована двоярусна дзвіниця (не збереглася), а з південного боку - на місці пошкодженої внаслідок пожежі 1792 р. церкви Св. Варвари - тепла церква св. Іоанна Предтечі з боковими вівтарями Св. Варвари і св. Митрофана (1842 р., тепер - міський будинок культури).¹ На початку 30-х років XX століття собор було закрито і перетворено на підсобне приміщення. Лише у 1957-1966 рр. чернігівські реставратори на чолі з М. Говденком підготували необхідну документацію для реставрації, яка почалася у 80-х роках і була завершена в 1990 році піжинськими реставраторами на чолі з Г. Сипливцем. В результаті повернуто первісний вигляд баням за зразком Троїцького Густинського собору, який в свій час спирався при побудові на конструкції Миколаївського

1. Филарет (Гумилевский). Вказ.джер. 1874. Кн. VII.-С.382.

собору, на них встановлено золочені Хрести. Позолочені також бані. Була проведена велика робота по відбудові храму, по відновленню декоративного мережива на стінах.

Відреставрований Миколаївський собор вражає своєю величністю. Простір між центральним куполом, могутніми стовпами, що підтримують його, та товстими стінами наповнює світло. Воно проникає у храм через папівциркульні вікна і створює загадкову і таємничу гру тіней. І радісно усвідомлювати, що ця пам'ятка козацької слави виконує свою головну місію - допомагає віруючим звертатись у своїй молитві до Бога.

Ще однією п'ятибанною перлиною українського бароко хрещатої композиції є Благовіщенський собор, будівництво якого здійснювалось протягом 14 років (1702-1716) на кошти митрополита Стефана Яворського (1658-1722) при безпосередній участі його брата протопопа Павла. До речі, сам С. Яворський, який був привезений батьками на Чернігівщину із Західної України в 60-ті роки XVII ст., вважав Ніжин своєю батьківщиною.¹

В.Чернов у своїй праці "Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом" (1815) наводить листи митрополита до брата, де він просить купити у ніжинських міщан місце для будівництва храму, який повинен був покласти початок Благовіщенському монастирю. Існує припущення, що в будівництві храму допомагав і цетман І. Мазепа.

Стефан Яворський склав угоду з московським зодчим Григорієм Івановичем Устиновим, який за 7 тисяч карбованців зобов'язався спорудити собор. Про авторство Устинова свідчить його чолобитна Петру I від 17 грудня 1705 року. В одному з листів Яворський характеризує Устинова, як майстра "подишшо певного и в малярном деле и архитектуры искусного"².

Під час будівництва собору відбулася важлива суспільно-політична подія - перемога російських військ під Полтавою у 1709р. Тому С.Яворський проголосив собор пам'ятником на честь славної перемоги. У листі до брата Павла він писав: "Віднині хай буде пам'ятник у Ніжинському монастирі про перемогу. Богом даровану Всеросійському самодержнню Петру Великому над шведським

1. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Т. III. - Нью-Йорк. 1977, -С.110-111.

2. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории нежинского Благовещенского монастыря. -Нежин.1906.-С.11.

королем Карлом XII під Полтавою у 1709 році"¹.

Композиція собору є незвичайною і єдиною в своєму роді. В плані - це квадрат із заокругленими кутами, зовнішні маси храму пероздільні. Вони в деякій мірі нагадують собор Донського монастиря у Москві. Склепіння собору спираються на чотири стовпи (наявність стовпів не характерна для будови українських храмів цього типу, але вони присутні, наприклад, в соборі Купицько-Батуринського монастиря). У східній парі стовпів вмонтовано східці, які ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. (Цікаво, що в одному з цих приміщень розміщувалась відома бібліотека С. Яворського, подарована митрополитом монастирю. Вона була однією з найбільших власних зібрань книг на той час в Російській імперії). Якщо в Миколаївському соборі ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському - ярус розташований як в західній, так і в східній частинах храму. Взагалі, будова відзначається оригінальністю, але вона недостатньо характерна для української барокової архітектури. Тут немає вже тієї пірамідальності, яку бачимо в Миколаївському соборі. Чотири бічні бані розміщуються не на повздовжній чи поперечній осях (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональній, що характерно для російської култьової архітектури. Більше того, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах), що нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим є і двоярусне розміщення вікон з палочниками на стіпах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу. Вже задувані двоярусні піші - лоджії із західної та східної частин перетворюють собор в своєрідний зал для глядачів. Всефасадність будівлі підкреслюється декоративними фронтонами, розміщеними над входами з усіх сторін. Портали собору прикрашені парами великих аркоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, які нагадують вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні піші різноманітні за формою - крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно для української барокової архітектури і завершуються декоративними баньками і рушвидної форми.

Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважає суворе урівноваженість, симетрія і центричність, являє собою

1. Чернов В. Краткая история построения пезинского Благовещенского монастыря.-М.,1815,- С.14.

оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва. Собор зазнав значних пошкоджень під час пожеж 1750, 1757 і особливо 1797 р., коли згоріли 5 бань і дах. Його було відбудовано завдяки В.Чернову на його кошти у 1798-1799 роках. Але найбільших змін зазнав храм після перебудови 1814 року під керівництвом "каменного мастера и рядчика графа Ильи Андреевича Петухова"¹. Були перероблені верхні частини стін, замість фронтонів з'явилися трикутні щіпці, були розгесані вікна, побудовані нові верхи з шпильями, характерними для епохи класицизму. На початку ХІХ ст. навколо собору сформувався архітектурний комплекс: зимова церква Петра і Павла з трапезною (сучасна вулиця Гоголя, № 12), крामीлиця монастиря (вул.Гоголя, № 10), келії настоятеля Благовіщенського монастиря (вул. Леніна, № 15), братські келії, господарські будівлі тощо (майже всі з вказаних вище споруд збудовані в 1808 році).

Треба зазначити, що крім Миколаївського та Благовіщенського соборів, тип хрещатої і'ятибанної церкви був представлений у Ніжині ще однією величезною спорудою. Мова йде про муровану п'ятиверху Успенську церкву, яку було зірвано і частково розібрано в 30-ті роки ХХ ст., а остаточно - у повоєнні роки (зараз на цьому місці знаходиться будинок побуту).

Муровану церкву було збудовано у 1760-1761 роках² на місці дерев'яної на громадські кошти (більшість з яких вклав російський купець Алісов). У 1740 р. на цвинтарі дерев'яної церкви Успіння було збудовано теплий дерев'яний храм Кузьми і Даміана (на плані Ніжина ХVІІІст., який створено за генеральним описом Лівобережної України у 1765-1769 рр. він ще значиться³, але через деякий час церкву Кузьми та Даміана було розібрано).

Зовні Успенська церква дещо нагадувала Благовіщенський собор. Проте бічні бані тут розмішувались не на кутових, а на основних бокових об'ємах, що характерно для хрещатих у плані п'ятиверхих храмів доби українського бароко. На жаль, крім фотографій поч. ХХ ст., не маємо ніяких джерел, які б давали можливість говорити про архітектурні особливості пам'ятки. З західного боку від церкви знаходилась велика триярусна дзвіниця, прибудована в ХХ ст., яка мала характерні риси стилю класицизму.

Крім Успенської церкви за часів масової антирелігійної компанії

1. Хойнацкий А. Ф. Вказана праця.-С.39.

2. Труды Черниговской ученой губернской архивной комиссии. -Чернигов, 1908. Вып.7. -С. 32.

3. Лазаревский А.М. Вказ. джер. Вып. 2.-С.413.

та в роки Великої Вітчизняної війни зруйновано ще декілька цікавих пам'яток культури архітектури. Серед них церковний комплекс Ветхоріздвяного Свято-Георгієвського монастиря, Петропавлівський католицький костюл, дзвіниці Миколаївського собору, Михайлівської та Снас-Преображенської церков та інші споруди. Майже всі церковні будівлі в радянський час знаходились в незадовільному стані, а деякі з них, церква Косгяніна та Олени на грецькому кладовищі, Богоявленська церква, навіть сьогодні використовуються в господарських цілях.

Окремо відзначимо Ветхоріздвяний Георгієвський (Красноострівський) монастир, який засновано в першій половині XVII ст. в урочищі Ветхе (так вважає більшість дослідників). Хоча під час перебудови монастиря у 1817 році Віктор Черняєв знайшов напис, який свідчив про те, що монастир існував ще в XIV ст., коли в Ніжині не було жодної православної церкви. Цю думку підтримував і архієпископ Філарет (Гумилевский)¹. Монастир згадується у більш пізніх документах XVII ст. (універсал Богдана Хмельницького 1654 року, грамота царя Олексія Михайловича 1660 р. та інші). На початку XVIII ст. під час підпорядкування Ветхоріздвяного монастиря Благовіщенському ієрніому належало три храми: церква Георгія Побідоносця (кам'яна), церква Різдва Богородиці і церква Іоанна Хрестителя (дерев'яні). За свідченням Хойнацького усі вони існували на початку XX ст. У 1929 р. Георгієвська церква була розібрана на цеглу, інші два храми теж не збереглися.

Перший католицький костюл у Ніжині існував у замку, де пізніше було збудовано Богоявленську церкву. Документальні свідчення про дерев'яний католицький Петропавлівський костюл стосуються початку XVIII ст. Храм було збудовано для офіцерів-католиків, переважно німецького походження, які служили в ландміліцьких полках Української лінії, заснованої Петром I для оборони кордонів Росії. Дослідник XVIII ст. О. Шафонський вказує, що ця церква заснована з приводу перебування в Україні ген.-аншефа фон Вейсбаха та ген.-поручика фон Ганфа. Він також повідомляє, що з 1746 р. костюл містився в мурованому будинку якогось вірменина-католика Богдана за Київськими воротами на Овдівській вулиці.² В XIX ст. на цьому ж місці було зведено новий, невеликий костюл у неоготичному стилі. Цей варіант Петропавлівського костюлу був

1. Філарет (Гумилевский). Вказ. джер. Кн. III. - С. 167-168.

2. Шафонський А. Ф. Вказ. джер. - С. 466.

справжньою окрасою центру міста. Тут до війни був музей медицини. Прекрасну будівлю німці спалили у 1943 р., а потім в кінці 50-х років ХХ століття жителі розібрали її на цеглу. Так було втрачено ще одну значну пам'ятку монументального мистецтва Ніжина.

Єдиним прикладом трибашної ієрархії хрещатої композиції у Ніжині є Спасо-Преображенська церква (вул. Московська, № 14), збудована у 1748-1757 рр. при священнику Федорі Савицькому на місці дерев'яного храму, що знаходився трохи лівіше.

За планом будова хрестоподібна, але цей план утворює дев'ятикамерну композицію: п'ять камер - в гілках хреста і центральному об'ємі, а чотири - в зовнішніх кутах. Кутні криволінійно окреслені камери перетворюють план в квадрат з заокругленими кутами. Здавалося б, що при такому плані будівля повинна мати п'ять бань, як, наприклад, в Благовіщенському соборі. Але будова завершена лише трьома верхами, розміщеними на осі Схід-Захід, а об'єми північної та південної гілок хреста не мають логічного завершення банями, замість них знаходимо фронтони, які падають екстер'єру будови деяких рис громадської архітектури. Значну композиційну роль в архітектоніці споруди відіграють гранчасті притвори з півдня та півночі. Своєрідно вирішено і внутрішній простір будівлі. На 4 стовпи спираються підпружні арки стрільчастої форми, які несуть підбарабанне кільце центральної бані. Висотне розкриття внутрішнього простору, відкриті арки хорів визначають характер інтер'єра Спасо-Преображенської церкви.

Церква одноапсидна - апсида має не округлену, а гранчасту форму. Таку ж форму восьмигранника має і барабан центральної бані, а барабани двох бічних - округлої форми. Інтер'єр храму багато наповнений світлом, яке летить через велику кількість віконних прорізів. Фасади будівлі перенасичені вікнами: тільки на північній та південній сторонах храму розміщено по 6 великих віконних прорізів аркоподібних за формою, а крім цього барабани трьох верхів теж мають по 8 вікон подібної форми. Ця композиція детально надає будові храму особливого ритму. Декоративних елементів майже не збереглося, хоча деякі з них (пілястри, ніші) видно на фотографії ХХ ст.

Спасо-Преображенська церква є рідкісним поєднанням хрещатого об'єму і традиційного тривершого завершення - розміщення бань на осі Схід-Захід. На Чернігівщині існує ще лише одна церква такого типу - Георгіївський собор у с. Данівці Козелецького району.

У ХІХ ст. біля західного (центрального) входу Спасо-Преобра-

женської церкви було збудовано високу дзвіницю в класичному стилі, яка мала купольне завершення з декоративною банькою (не збереглася).

На сьогоднішній день храм знаходиться в заведбаному стані. Хоча він і зберіг основні первісні об'єми до нашого часу, втрачено все декоративне оздоблення та внутрішні оформлення - іконостас і настінний розпис. До речі, іконостас Спасо-Преображенської церкви був розписаний у 2-й половині XVIII ст. ніжинським маляром, значковим товаришем Ніжинського полку Іваном Дем'яновичем Веспівським на кошти сліпого грека Павла Артемова¹ (про це свідчив напис, що містився в церкві). У 1852 р. усі розписи були повністю перемальовані Фомоєю Кононовим, це відомо з напису на мідній дошці у вівтарній частині) з магіялів Ф.Л.Ернста 1923 р.).

Різновидністю храмів хрещатої композиції є п'ятидільні, але одnobанні споруди. Можливо, що прототипом цих центричних храмів в Україні була відома церква в Сутківцях. Цей тип церковних споруд найбільш широко представлений у Ніжині (Іоанно-Богословська, Михайлівська, Всіхсвятська, Троїцька, Покровська, Василівська, Воздвиженська, Вознесенська церкви, собор Введенського монастиря).

Більшість з вище названих храмів у своєму первісному вигляді (XVIII ст.) мали план правильного тетракоиху, або деякі його варіації. Такими варіаціями правильного тетракоиху є два ніжинських пам'ятника XVIII ст. - церква Іоанна Богослова та собор Введенського монастиря, які в своїй архітектурі відзначаються вишуканою пропорційною злагодженістю всіх елементів.

У 1751 (1752) році - на місці дерев'яної 1619 р. була збудована мурована церква Іоанна Богослова (будівництвом керував ніжинський полковник Петро Розумовський). Будова хрещата в плані з дуже короткими гілками хреста (1,5 м.): напівкруглими зі сходу та заходу і прямокутними з півдня та півночі. Будівля відзначається тим, що поставлена на високу підкільть російського зразка, це типова для храмів Лівобережної України. Тобто складається з двох поверхів-ярусів: внизу розміщується тепла церква, перекрита хре-

1. Архів Києво-Печерської лаври. фонд 128. оп.І. воч. сир.84.

2. В церковних відомостях 1868-1891 рр. вказується дата побудови храму - 1752, а в документах за 1893-1916 рр. - 1751 р. Можливо, це просто механічна помилка, але скоріше уточнення. Див.: ФЧОАН.фонд 1249. оп.І, од.зб.233, арк.70.

п'ятими та напівциркульними склепіннями (висота 4 метри), а зверху - холодна з високою системою склепінь. Гарні пропорції споруди підкреслено струпким пірамідальним силуетом з видовженим світовим барабаном. У силуеті храму домінує баня, завдяки тому, що об'єми гілок хреста невеликі і тісно прижаті одна до одної. В декоративному відношенні скіни споруди в першому ярусі оформлені стрічковим рустуванням, а віконні прорізи - фігурними паличками та сацдриками. Верхній ярус і барабан були прикрашені п'ястрами, а вікна - прямокутної та циркулярної форми фігурними паличками з напівкруглими сацдриками. Інтер'єр теплої церкви дуже заглишений, зате інтер'єр холодної відзначається урочистістю, завдяки папуванню високо розкритого простору бані. Архітектура пам'ятки належить пізньому етапу українського бароко, що розвивався під впливом творчості В. Растреллі. Одним з його послідовників був Іван Григорович-Барський, манеру якого особливо відчутно в архітектурній Іоанно-Богословській церкві.

Ім'я архітектора невідоме, але, безперечно, що збудована церква Іоанна Богослова визначним майстром. Завдяки завершеності пропорцій і цілісній композиції, цей архітектурний пам'ятник є однією з кращих культових споруд пізнього бароко в Україні.

Церква Іоанна Богослова збереглася в первісному вигляді (вул. Гоголя, № 4). В червні 1926 р. приміщення церкви було передане під архівосховище, можливо, тому споруда і була реставрована раніше за інші в 1954-55 роках, а потім - вдруге 1977-1978 рр. Під час реставрації, проведеної працівниками Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, було відновлено первісний зовнішній вигляд бані, вінець якого було позолочено, а також проведені ремонтно-реставраційні роботи на фасаді приміщення.

Близьким за типом до Іоанно-Богословської церкви є Введенський собор одноіменного жіночого монастиря. Комплекс споруд Введенського монастиря знаходиться в західній частині міста в колишньому передмісті Бабнівка. Виходячи з архівних матеріалів, можна твердити, що монастир засновано не пізніше 1660 року вдовою стародубського полковника Ганною Бреславською.¹ Точної дати побудови монастиря не встановлено, але в реєстрі монастирів Київської єпархії за 1723 р. в м. Ніжині вже значиться дівочий

1. Зверинський В.В. Монастири по штампах.-СТб., 1892.

монастир¹.

Введеський собор збудовано в 1778 (1775) році на місці згорілого в 1766 р. дерев'яного² "пцанием прежде бывших настоятельниц и других доброхотных деятелей" східніше існуювшої дерев'яної градезної Іллінінської церкви.³

Введеський собор має п'ятидільну форму з прямокутними південним та північним рукавами, а також двома екседрами з східної та західної сторін. На відміну від Іоанно-Богословської церкви тут відсутній нижній ярус - підкльіть, але на прямокутних раменах є півкруглі апсиди, крті конхами. Компаргменти, зачпочепі в бічних рукавах, перекриті напівциркульними склепіннями.

В основі плану - Хрест, витягнутий по осі Захід-Схід. Біля західної гілки апсида новторює іовпестю заокруглену форму вівтарної апсиди. Бічні, південна та північна, гілки хреста - прямокутні. На внутрішньому пересіченні гілок чотири стовни, що підтримують стрільчасті підпружні арки з парусами, на яких спирається восьми ранній барабан, перекритий зімкненим склепінням. Східна та західна гілки перекриті конховими та циліндричними склепіннями, а південна та північна - циліндричними. Вхід до церкви здійснюється через чотири дверні прорізи. Три з них - іо осях південної, західної та північної гілок будови. Четвертий розміщено в південній частині апсиди. Грані барабана прорізано восьми світловими вікнами з арковим завершенням. Віконні прорізи аналогічної форми розміщені симетрично по кутах входів в основний об'єм.

Декор фронгонів є стилістично вирішений в формах бароко. Фасади собору членовані системою пілястр стилізованого іонічного ордера, що несуть розвинутий вінчаючий карпіз. Північний та південний фасади увінчані напівкруглими фронтонами з розміщеними в центрі тимпана прорізами овальної форми. Віконні та дверні прорізи з арковими перемичками декоровані "вухатими" наличниками і лучковими сапдрінками. Всі елементи декору виконані з профільованої лекальної цегли.

У 1810 (1814) році поблизу собору споруджено цегляну триарусну дзвіницю¹, до якої пізніше переведено Іллінінську церкву².

1. Зверинський В.В. Вказ. джер.

2. ЦНІА С.-Пб., фонд 834, оп.3, стр.3178; Черн.обл. арх. фонд 679, оп.2, стр. 4437.

3. Нац.публ.библіот.С.-Пб., отд.рукопис., фонд 40. Арх.чер. № 447. Атлас планов малоросійських і губерний 1797.

Зберігся опис Введенського собору середини ХІХ ст., який дає можливість представити зовнішній та внутрішній обрис храму в той період. Виходячи з нього, можна твердити, що в інтер'єрі церкви розміщувався настінний живопис - "зображення різних осіб". У вівтарній частині над "чорним" місцем - зображення Христа-Спасителя, котрий сидить на троні. Зверху - Божа Матір з трьома ангелами по боках. В церкві знаходився також триархусний іконостас з плоскою золоченою різьбою та різними золоченими царськими вратами³.

В такому ж вигляді будова зафіксована і страховим описом 1910 року⁴. Після революції монастир був скасований, а його приміщення використовувались за різними господарськими призначеннями. В роки війни собор був пошкоджений (частково втрачено баню та дах). Останнім часом почалася його реставрація.

До типу однопанних хрещатих у плані храмів відносяться також три церкви, збудовані з активної участі піжигських греків: Михайлівська, Всіхсвятська і Троїцька. Грецькі купці зробили значний внесок у культове та громадське будівництво Ніжина. В 1679 р. священник грецького братства Христофор (Христовул) Дмитрієв, який прибув до Ніжина в 1677 р., звернувся до духовної влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свою церкву, так як і реки не розуміли "русского набожества", тобто церковно-слов'янської мови, а тому не могли місцевим священникам "виразне исповедати грехи свои". Такий дозвіл у 1680 р. був наданий Копетантинпольським патріархом Іяковом та архієпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем⁵.

Через сім років була побудована дерев'яна церква Архангелів Михайла та Гавриїла. Поруч з нею пізніше з'явилась дерев'яна Всіхсвятська церква (1692).

Активну роль у будівництві грецьких храмів зіграв священник Христофор, який не тільки використовував пожертвування грецьких купців, а й їздив за допомогою до Москви. Документи засвідчують, що у 1686р. він отримав за царським наказом "на церковное строение 30 рублей из пещских доходов", а у 1691р. йому було видано "Великих государей жалованья на строение в те же выстроенные церкви иконостасов из Сибирского приказа на 50 руб."⁶ У 1696 р. будів-

1. ЧОДА, фонд 679.оп.2. спр.990.

2. Там же, спр.2247.

3. ЦНІА С.-Пб., фонд 834, оп.3, спр.3178.

4. Там же, фонд 799, оп.33, спр.2173.

5. Харламович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині-Піжиги. 1928.

ництво та внутрішнє оздоблення двох церков - Михайлівської та Всіхсвятської було завершено.

У 1719-1729 рр. з дозволу гетьмана І.Скоропадського на місці дерев'яної була збудована цегляна Михайлівська церква, яка збереглася до нашого часу і зараз відреставрована. Цікаво, що у 1731 р. вона була освячена митрополитом Київським та Галицьким Рафаїлом Заборовським.

Пам'ятник відноситься до одного з варіантів давнього типу однокорапної церкви з апсидами - криласами, поширеного на Буковині та Балканах. Споруда має хрестоподібну форму з гранчастим центром, а також винесеними у південній та східній частинах гранованими гілками, напівкруглою апсидою та подовженою у західній частині гілкою. Декоративне оздоблення церкви досить бідне: характерні карнизи великого виносу над прямокутними без декору віконними прорізами та ніші аналогічної форми. На північному боці вівтарної стіни вміщено муровані написи з текстами на грецькій мові.

Всіхсвятську церкву збудовано в кіпці 80-х років XVIII ст. на місці Михайлівської дерев'яної 1692 року та першої мурованої Всіхсвятської церкви. Спираючись на архітектурні натурні дослідження, проведені в 1985 році Українським науково-реставраційним проектним інститутом, можна виділити два періоди будівництва пам'ятника: 80-ті роки XVIII ст. та 20-40 роки XIX ст.

У перший з вищевказаних періодів церква була зведена за такою ж схемою, що і Михайлівська, але значно більшою за розмірами. Основний об'єм храму в сучасному його вигляді збудований в XVIII ст. В той час церква мала тільки один вхід з західної сторони, який мав лучкову перемичку. Фасади були розкріповані і декоровані пілястрами. В межах розкріповок розміщувались віконні прорізи з лучковими перемичками та нривіконним декором у вигляді наличників, сандриків, привіконних карнизів. Кути центрального об'єму акцентовані спареними колонами. Весь об'єм церкви знаходився на високому нодумі, якому відповідає винос цоколя. В його межах під віконними прорізами основного об'єму знайдено віконні прорізи підвалу, розміщеного під всією церквою. В цьому підвалі, склепіння якого спираються посередині на стовпи, скоріше всього, знаходилась трапезна.

В 20-40-х рр. XIX ст. церкву було значно перебудовано і весь

1. Морозов О., Костенко І. Грецькі храми// Ніжниський вісник. -1992. -9 вересня.

внутрішній та зовнішній вигляд будівлі вирішено у відповідності з формами пізнього класицизму (в такому вигляді вона збереглася до нашого часу). Були перекладені склепіння і барабани бані: в південній та північній гілках хреста закладені віконні та прорубані дверні прорізи. Було також стесано бароковий декор XVIII ст.: цоколь, пілястри, сандрики, наличники та всі інші виступаючі площини. Біля північного, південного та західного входів прибудовано портики інтерпретованого тосканського (дорійського) ордеру. В кожному з них - 4 групи спарених колон (кутові - квадратного січення), що несуть антаблемент, який в свою чергу, завершується трикутним фронтоном. Карниз фронтону, як і вищайчий карниз церкви, декоровано модульонами. Кути головного об'єму будівлі, членовані пілястрами, також акцентовані спареними колонами. Віконні та дверні прорізи, які при перебудові набули прямокутної форми, не мають декоративного оформлення, але над ними прорубан прямокутні ніші невеликої глибини. Фасадні площини були розчленовані горизонтальними декоративними тягами і завершені складним вищайчим карнизом. Над центральним об'ємом було зведено високий аттик, баню з великим циліндричним барабаном, який також вирішено у формах класицизму. В стінах циліндричного барабана світлові прорізи фланковані напівколонами, які підтримують антаблемент з карнизом, декорованим модульонами. Барабан верха перекритий напівсферичною банею і увінчаний невеличкою декоративною золоченою верхівкою з хрестом.

Інтер'єр також вирішено в формах типових для класицизму, його прикрашають декоративні ліпні тяги і карнизи. В підвіконних нішах барабана встановлено балюси. За оржі хорів в західній частині, які спираються на спарені колони, прикрашають ліпні декоративні гірлянди квітів.

В подальшому пам'ятник не піддавався серйозним перебудовам, а пізніші ремонти змінили лише окремі декоративні елементи. Звичайно, що сучасний вигляд Всіхсвятської церкви не дає підстав віднести її до барокової архітектури, але, безперечно, що первісний варіант храму (80-х років XVIII ст.) мав у об'ємно-просторовому вирішенні і декоративному оздобленні типові риси стилю пізнього українського бароко, хоча і не без елементів нового стилю класицизму, що утверджувався в архітектурі України у той період.

Поряд з Михайлівською церквою була збудована у XIX ст. триярусна грецька дзвіниця (до речі, найвища в Ніжині), з пілястрами на другому та колонами на третьому ярусах. Завершував цю мону-

ментальну споруду високий шпиль - яскрава ознака класицизму. Трагічна доля цієї грецької пам'ятки: в 50-х роках нашого століття її було зруйновано.

Поряд з Всіхсвятським та Михайлівським грецькими храмами розміщується також одnobанна мурована Троїцька церква. Її було збудовано в бароковому стилі в 1727-1733 роках на місці згорілої дерев'яної. У плані споруда хрестоподібної форми з подовженням по осі в західно-східній частині. Апсида має не звичну округлу форму, а форму усіченого восьмигранника. Фасади будови в декоративному відношенні прикрашені досить бідно. На фасадних площинах храму присутні лише вікна та ніші різноманітної форми. На північному та південному фасадах будівлі великі ніші оформлені бароковими сандриками (сандрики такої конфігурації можна знайти в багатьох будівлях другої половини XVII-XVIII ст.). Цікавою з точки зору декору є східна, вітгарна частина екстер'єру, де розміщуються три невеликі ніші, характерні для доби українського бароко: вушасті форми, восьмикутної зірки і хрестоподібної з заокругленими гілками хреста (подібні ніші широко представлені в екстер'єрі Миколаївського собору).

В XIX ст. церква була перебудована. В результаті був придобаний портал зі спареними колонами іонічного ордеру. Капітелі цих колон декоровано рослинним орнаментом барочного типу. Добудовано також третій ярус дзвіниці, споруджено четверик барабану, змінені первісні оформлення дверних та віконних прорізів, зрубані пілястри і первісний карниз, закладені фігурні ніші, з південного боку добудовано різний дерев'яний тамбур.¹

Надбудована дзвіниця, що має витончені декоративні деталі і колонні корінфського ордеру, завершується банею. Все це дає підстави твердити, що після перебудови споруда набула характерних рис неокласицизму.

У церкві збереглися олійні розписи кінця XIX ст., які були виконані поверх попередніх. Храми у XIX ст. були огорожені. Робота по реконструкції увінчана в ажурному написі, закомпонованому в ґраті огорожі: "При старосте Буренко. 1888".

Михайлівська, Всіхсвятська та Троїцька церкви, які відносяться до одного типу об'ємно-просторової композиції і збудовані на замовлення піжинських греків, разом утворюють єдиний історико-архітектурний комплекс XVIII-XIX ст., що міститься на вул. Гребінки

1. Памятники градостроительства и архитектуры УРСР.-К., 1984.Т.IV.-С.288.

(№ 29, 31, 35) і є справжньою прикрасою історичної частини міста.

Райіне він був ізольований від центральних вулиць однопверховими протяжними будівлями торгових рядів та банку. З вулицею Гоголя (Мостовою) грецький комплекс був зв'язаний двома вузькими провулками - Троїцьким та Грецьким, які пізніше були перекриті. Банк був зведений на підвалі. На головному фасаді мав 10 арочних проемів. Вздовж вулиці Мостової їх ритм симетрично продовжували відкрита аркатура торгових рядів - теж 10 арок та 24 арки за поворотом, що були звернені до вулиці Московської. Одноповерхова горизонтальна будівель формувала тло, на якому виразно сприймалась силуетна група Миколаївського собору та церкви Іоанна Предтечі, що стоять поруч.

Цікавим варіантом одnobанного храму хрещатої композиції є Вознесінська церква (вул. Овдіївська), яка хоча і збудована вже на початку XIX ст. (в 1805 р. на місці дерев'яної XVII ст.), тобто за хронологічними межами нашого дослідження, але увібрала в себе риси пізнього українського бароко. Чисто бароковими елементами в споруді є об'ємно-просторова будова та верх з барабаном у формі восьмигранника. Бічні баньки - банги, розміщені по кутах основної об'єму споруди, виконують лише декоративне призначення, так як не мають зв'язку з частинами основного об'єму. На їх декоративність вказують також наскрізні спарені напівциркульні отвори, які не мають наповнення. Цікаво, що барабани цих банг прямокутні, а самі баньки восьмигранної форми, подібно до центрального куполу. Ознакою бароко є також однаковість трьох фасадів: північного, західного і південного, оформлення яких теж барокове. Фронтони представляють собою композицію з трьох піл: по боках - напівциркульної форми, а над ними - ромбовидної. Портали складаються з двох ступінчастих пілястр з капітелями тосканського ордера, розміщених з кожного боку від дверей. Пілястри завершуються напівциркульними перспективними убуваючими арочками (так званий перспективний портал поширений в російських культових будівлях). Більшість арок та віконних прорізів, що широко представлені на фасадних площинах, порталах, барабані храму, - напівциркульної форми.

В західній частині церкви прибудована двоярусна дзвіниця, яка органічно вписується в композицію споруди. Скоріше всього вона була зведена разом з основним об'ємом храму. Стрільчасте завершення дзвіниці надає їй особливі ступені на фоні самої церкви.

Вознесенська церква функціонує вже кілька десятиліть. Проте

лише тепер, після останньої реставрації, споруда набула свого первісного вигляду у відповідності з фотографіями поч. XX ст.

У 1775 р. в районі Магерок на місці дерев'яної церкви Петра і Павла (1620 р.) було збудовано муровану Хресто-Воздвиженську (зараз вул. Воздвиженська, № 21). Більшість коптів на будівництво храму відшкодував ніжинський полковник П.І.Розумовський. Первісно споруда мала форму різновиду тетраконха з деяким подовженням в західній гілці хреста. В 1860 р. із західної сторони була добудована за проектом новітнього землеміра Фаловича тепла церква, яка завершувалась двоюрисною дзвіницею. В такому вигляді будова збереглася до наших днів (довгий час в приміщенні церкви знаходився міський відділ кінопрокату).

Основний об'єм храму завершується циліндричним світловим барабаном з напівсферичною банею, увінчаною невеличкою декоративною верхівкою з хрестом. Симетрично до бані, із західного боку, розміщується дзвіниця, яка має аналогічне завершення, але замість циліндричного барабана тут поставлено чотирьохгранні арки, а баня не напівсферичної форми, а гранчастої. З досить бідного декоративного оформлення екстер'єра виділяються невеликі прямокутні ніші і портал з трикутним фронтоном стилізованого доричного ордера.

Тип правильного тетраконху з однією банею представлений у Ніжині лише однією культовою спорудою - Покровською церквою.

У 1757-1765 роках на місці дерев'яної 1636р. була збудована мурована Покровська церква (вул. Подвойського, № 23) у стилі бароко за типом об'ємно-просторового плану тетраконх. Ще раніше (з 1620 р.) на цьому ж місці знаходилась дерев'яна церква Різдва Богородиці.¹

До центрального об'єму кубічної форми впримикають з 4-х боків напівциркульні екседри, нижчі від основного об'єму. Центральний об'єм перекритий куполом на циліндричному барабані. Фасадні стіни не мають майже ніякого декору (точніше, він майже не зберігся). Тільки довгі пілястри фіксують роги основного об'єму та прямокутні вікна, обрамлені вугластими наличниками. Лише на східній площині фасаду знаходимо одну нішу у вигляді нереснективно убудованих наличників стрільчастої форми (поширений елемент архітектури доби бароко). Цікавою деталлю архітектури споруди є майже повна

1. Шафонський А.Ф. Вказ.джер.-С.466.

відсутність віконних прорізів, крім чотирьох невеликих вікон круглої форми над екседрами. Зате їх аж 8 на барабані, що перетворює його в справжній ліхтар (світловий барабан). Це створює враження, що світло ліється немовби з самого неба.

Покровська церква, невелика за об'ємом і децю приземиста, - яскравий зразок розвитку тетраконхового одніобанного типу церков Лівобережжя другої половини XVIII ст. Як вказує дослідник української архітектури В. Вечерський, в Україні тетраконхові (з грецької: тетра - чотири, конха - напівкругла будівля, перекрита склепінням) храми будували лише протягом 1755-1800 рр. Центром їх будівництва була Чернігівщина. Ці храми були невеличкі, мали маленький вівтар без жертовника і зовсім не мали хорів. Їх переважно зводили як пам'ятники на честь важливих подій чи родинні храми. Інколи вони служили усинальницями багатих козацьких родин або заможних осіб. Пізніше до них добудовували додаткові приміщення.

У першій половині XIX ст. до церкви була прибудована цегляна двоярусна дзвіниця в стилі ампір. В основі її композиції - ярусна побудова. Один на одній поставлені два чотверики, фасади яких вирішено практично рівноцінно. Перший і другий яруси оформлені парними трьохчвертними колонами тосканського ордера. Трикутні фронтони завершують кожний з фасадів на двох ярусах дзвіниці.

Ніжинський храм був збудований на честь введення знаменитого Покровського ярмарку.

Зсередины Покровську церкву у XVIII ст. прикрашено олійним розписом, який частково зберігся і свідчить про високу майстерність місцевих іконописців. Чудовий іконостас храму втрачений. Відомо, що ікони в храмі були зроблені місцевими майстрами за допомогою художнього лиття з посрібленої міді.

Почали реставрувати храм у 1993 р. Нині проводиться велика робота по її відбудові.

Особливе місце в українській культовій архітектурі цього періоду займає тип споруд прямокутних у плані з одним або декількома кутиольними завершеннями. Єдиним прикладом такого типу в Ніжині є Пантелеймоно-Василівська мурована церква, яка збудована в 1788 р.¹ на місці двох храмів - Василівського (дерев'яного) та Пантелеймонівського (мурованого).

Одніобанна, прямокутна у плані Василівська церква представляє

1. Труды Черниговской ученой губернской архивной комиссии, 1908, Вып.7. - С.32.

собою форму "корабля", а не хреста. Зовні вона нагадує Хресто-Воздвиженську церкву симетричним розміщенням однієї бані над центральним об'ємом та дзвіницею над притвором. Але зовнішній план останньої - хрестонодібний, а Василівська церква зовні прямокутна. Хрестоподібність плану проявляється тут лише у внутрішньому просторі. Декор храму вирішено в класичних формах.

Ця оригінальна за своїм об'ємно-конструктивним вирішенням споруда довгий час була єдиним діючим православним храмом в Ніжині.

Розглянувши пам'ятники культового мистецтва Ніжина другої половини XVII-XVIII ст., можна прийти до висновку, що сучасний вигляд храмів свідчить про наявність в їх архітектурі елементів різних стилів: від бароко до неокласицизму, "історизму". Єдиним вшпактом може служити лише Миколаївський собор - чистий зразок архітектури українського бароко. Останні церковні споруди увібрали в себе як первісні, барочні риси, так і характерні ознаки інших стилів, насамперед, класицизму.

Напрямок класицизму як реакція проти бурхливого, напруженого, декоративного бароко приходить в Україну у другій третині XVIII ст. одночасно з поширенням цього стилю на території Західної Європи. Проте в цей період ще дуже живими були традиції українського бароко, а тому будови, хоч і були продумані на основі класицистичних зразків, набули своєрідних рис української національної архітектури. В кінці XVIII-початку XIX ст. український народ зазнав найгірших утисків з боку реакційної царської політики, яка поступово, але рішуче й жорстко ліквідувала автономність України, скасувала національне військо, гетьманат і весь автономний адміністративний устрій. Національний і культурний гніт відбивався в значній мірі й на мистецькому житті. У результаті поступово втрачається самобутність українського мистецтва. Замість вільної художньої творчості з'являються нові будови, зроблені по шаблонних проектах, надісланих з Москви та Петербурга, не пристосованих до мистецьких смаків українців. Нарешті, в 1801 р. виходить нечуваний великодержавницький наказ Св.Синоду, який зовсім заборонив побудову церков українського тину.

В період утвердження класицизму більшість храмів в Україні будувалася за типовими проектами. Невід'ємними елементами культових споруд стали 4-6 колопні портики, зник бароковий декор фасадів (ліплення, кутові пілястри-лопатки).

Поширеними стають прості прямокутні об'єми з одним розви-

непим верхом, який завершується напівсферичною банєю. Барабани верхів перетворились в світлові ліхтарі, завдяки чому стало можливим звести до мінімуму кількість вікон в стінах. Площини стін прорізались декількома вікнами, як і верхи, в один ряд. В результаті цього споруди набули підкреслених рис простоти і монументальності.

Більшість ніжинських храмів перебудовувались в цей період у відповідності із зразками класицизму і набули типових ознак архітектури цього стилю, зазначених нами вище. Яскравими прикладами такої перебудови є Іоанно-Богословська, Всіхсвятська та Троїцька церкви. Перебудовувались і дзвіниці, які були невід'ємною частиною архітектурних ансамблів монастирів та церков. В історії української архітектури до XVIII ст., а також після нього висотні композиції типу дзвіниць не мали такого розвитку й значення, як саме у XVIIIст. Вони розміщувались біля храмів, або прибудовувались до основного об'єму церкви з західної сторони. Нам відомі зображення та описи ніжинських дзвіниць, що відносяться лише до XIX ст. Всі вони мають елементи ордерної системи, ряди колон, класичні щипці гонцо. Слід відзначити вишуканість, струнку граціозність силуетів цих величезних споруд, їх пропорції всіляко підпорядковані виявленню головного композиційного призначення, як домінант в складних та різноманітних за об'ємами ансамблів. Невід'ємним елементом ніжинських дзвіниць були дзвони, відлиті на мідишолитарному заводі братів Чернових в Ніжині, в тому числі великої ваги. Зокрема відомо, що на дзвіниці Спасо-Преображенської церкви висів дзвін вагою 99 пудів (1791), Троїцької - 20 пудів (1800), Соборно-Миколаївської- 400 пудів (1798) ¹.

Період кінця XVIII-початку XIX ст. був досить складним, переломним і у розвитку української пластики. Поступово втрачались колись славні традиції барокового іконостасного мистецтва. Класицистичні тенденції в архітектурі вимагали докорінного переосмислення пластичного декору будівлі, зміни тематики і сюжетів скульптури, зокрема поширення античних сюжетів та мотивів. У цей час в Україні поширюються нові види скульптури: міський монумент, меморіальна скульптура, але продовжують свою діяльність і пародні майстри-різьбярі, творчість яких мало досліджена. У скульптурі кінця XVIII-початку XIX ст., де панівним був класицизм, ще існували твори, виконані в традиціях старого українського барокового мистецтва.

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.-К., 1990.-С.515.

Український монументальний живопис кіпця XVIII- початку XIX ст., як і архітектура, з якою він тісно пов'язаний, розвивався під впливом стилю класицизму. Відповідно змінилася й загальна тематика розписів, зокрема значного поширення набули сюжети, запозичені з античної міфології, порггети громадських та церковних діячів Росії та України (ця тенденція яскраво відбилась в розписі Благовіщенського собору XIX ст), всілякі алегорії й атрибути громадської і військової доблесті. У настінних розписах складні, переважані композиції, властиві стилеві бароко, поступово витіснялись більш простими, строгими та врівноваженими композиційними рішеннями. Замість фантастично-умовних пейзажів все частіше зображували реальні краєвиди.

Протягом останньої чверті XVIII ст. помітних змін зазнав і станковий церковний живопис. Іконостас і в цей період залишався одним із головних елементів внутрішнього декорування церковних споруд, але під впливом класичного стилю їх стара канонізована схема і конструкція змінювались. Вони стали вищими, а часом складались з кількох самостійних об'єктів, які створювали головний і бічні іконостаси. Декоративні елементи вже не переважували тло іконостаса, що було характерним для стилю бароко, і тому його конструктивна основа виявлялась чіткіше. Тепер іконостас членивали на великі площі, які облямовували скромними рамками з класичних мотивів. Багате скульптурне різьблення бароко помітно поступалося перед живописом, який починав займати в декоративному оздобленні головне місце. Колористичне рішення живописних творів стає також більш стриманим.

Таким чином, в кінці XVIII-початку XIX ст. всі види українського монументального мистецтва зазнають кардинальних змін. Ця тенденція яскраво відбилась на характері та стилі ніжинських пам'яток, які пройшли в своєму розвитку складний процес: від оригінального стилю українського бароко до "вразкового" шаблонного класицизму.

Проаналізувавши основні тенденції розвитку монументального мистецтва Ніжина другої половини XVII-XVIII століть, можна стверджувати, що наприкінці XVII століття у будівництві Ніжина проходить поступовий процес перебудови дерев'яних культових та громадських будівель на муровані, і основними замовниками монументального будівництва були представники місцевої козацької полкової верхівки (брати Іван та Василь Золотаренки, полковник Петро Розумовський), духівництва (митрополит Стефан Яворсь-

кий), міська громада.

Чисельні документи XVII-XVIII століть дають також право говорити, що у Ніжині вже в той час склалася своя будівельна школа, а місцеві майстри-тепларі зводили храми не тільки в рідному місті, але й прановали на замовлення в інших населених пунктах України (яскравий приклад цього Вознесенська церква в Березні, збудована ніжинським зодчим П.Шолудьком, про яку ми вже говорили). У XVIIIст., крім місцевих майстрів, які відзначалися високим професіоналізмом, відомі українські та російські архітекти гори (Г.Устинов, А.Квасов, А.Карташевський, А.Мелецький).

Світські будівлі Ніжина XVIIIст., які збереглися до нашого часу або зображені на світлинах кінця XIX-початку XX століть, свідчать про те, що їх будівництво проходило у відновідності з новими типовими, "зразковими" проектами, поширеними на території всієї Російської імперії.

Центральне місце у монументальному мистецтві Ніжина даного періоду займали культові споруди, які увібрали в себе характерні особливості української архітектури доби бароко, а також місцеві будівельні традиції. Аналіз архітектурних пам'яток Ніжина у тісному зв'язку із загальноукраїнськими процесами у будівництві дає можливість зробити типологічну класифікацію ніжинських храмів, в основу якої покладено об'ємно-просторову композицію будівель, виявити розмаїття композиційних варіантів храмів та простежити еволюцію об'ємно-просторової будови культових споруд Ніжина XVII-XVIII століть, стверджувати, що ніжинський Миколаївський собор є справжнім шедевром української барокової архітектури, прототипом мурованих хрещатих п'ятибанних храмів в Україні. Протягом другої половини XVII-XVIIIст. Миколаївський собор був зразком для будівництва цілого ряду п'ятибанних церков на Лівобережжі.

Більшість ніжинських храмів не зберегла своїх первісних форм внаслідок подальших перебудов у XIXст. Тому їх архітектура є своєрідним синтезом рис бароко і більш пізніх стильових напрямків: класицизму, історизму тощо. Серед них Покровська і Спасо-Преображенська церкви, збудовані в традиційних для Лівобережної України формах, в архітектурі яких переважають барочні риси. Благовіщенський собор поєднує у собі риси російської та української архітектури XVIII століття, а Веїхв'ятська церква являє собою яскравий зразок стилю класицизму. Троїцька і Миколаївська церкви увібрали в себе деякі риси історизму.

Церква
Іоанна Богослова.
1751 р.

Введенський монастир.

Торговий дім. XVIII ст.

Житловий будинок XIX ст.
(Нині міська поліклініка)

Богоявленська (Замкова)
церква. 1721 р.
З фото 1907 р.

Хресто-Воздвиженська
церква. 1775 р.

Пантелеймоно-Василівська
церква. 1788 р.

Вознесенська церква. 1805 р.

Будинок Гімназії вищих наук. 1817 р.
З літографії ХІХ ст.
Худ. В.Оліфіренко

Колишній будинок жіночої гімназії Г.Ф.Крестинської.
(Нині медичне училище)

Будинок
купецького
зібрання. 1894 р.
(Нині
фундаментальна
бібліотека
педуніверситету)

Житлові будинки по вулиці С.Яворського

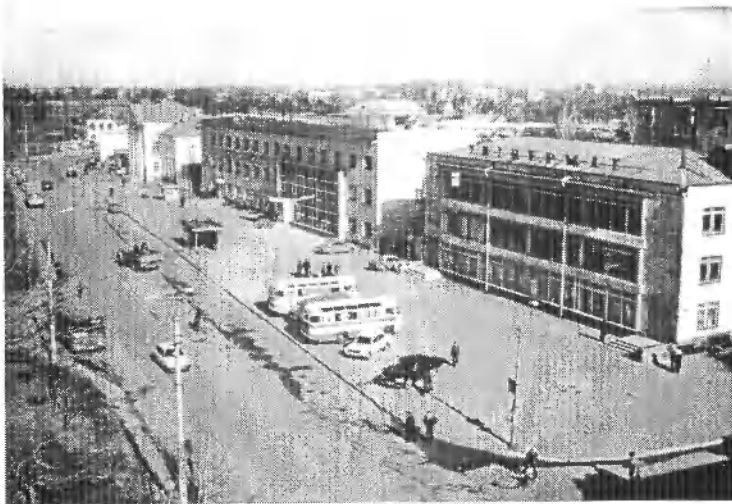

Початок вул. М.Гоголя з боку площі.
30-ті рр. XX ст.

Початок вул. М.Гоголя з боку площі.
90-ті рр. XX ст.

Площа ім. М.Заньковецької.

Вул. ім. М.Подвойського.
На задньому плані Покровська церква.

Новий корпус педуніверситету.

Площа ім. В.Леніна.

АРХІТЕКТУРА НІЖИНА ХІХст.

Після того, як в 1782р. Ніжин перестав бути центром Ніжинського полку і набув статусу повітового міста Чернігівського намісництва, в 1803р. було складено план його перебудови. Він передбачав збереження сформованого рапше центрального історичного ядра міста. Але в цьому планувалося випрямлення звивистих вулиць, виділялись вільні від забудови місця, численні майдани для проведення ярмарків, розміщення постійних дворів. Поміті на плані круглі, квадратні, трапецієвидні площі, від яких у різні сторони відходили промені вулиць. Враховувались і звисті береги Остра.

У XVIII-XIX ст. простором, який об'єднував обидві частини Ніжина і з якого відкривалась широка і красива панорама забудови обох берегів Остра, була його долина. З правого берега і особливо з боку ліцея добре сприймався багатодомінантний силует основної лівобережної частини міста. Таким Ніжин і запам'ятався жителям і приїжджим цих часів і таким його навечно зобразив художник П.Боррель на своїй літографії. Цей район міста майже залишився незмінним до нашого часу.

План 1803 р. базується на задумі створити цілісну систему просторових орієнтирів із значних висотних споруд і спрямованих на них вулиць. Важливе місце в цьому займає дзвіниця Успенської церкви, яка нині не збереглася. Саме вона була силуетним акцентом в панорамі міста, що розкривалась з водойм Остра. На цей орієнтир були спрямовані вулиці Липіврівська, Баумана, Урицького.

Просторовими орієнтирами служили й інші висотні будівлі: гризюсна дзвіниця Спасо-Преображенської церкви, Миколаївський собор тощо.

Планом 1803 р. передбачалось перепланування території Замку під ринок. Ці ж заходи були підтверджені і в плані 1835р., який був затверджений царем Миколою І. Зігідно нього на території ринку з'явилися торгові ряди, збудовано комплекс нового иритулку та інші будинки.

У 1831 р. цар скасував Магдебурзьке право, і місто було переведено на централізоване державне управління. Ніжин остаточно втратив своє оборонне значення, а тому все, що було пов'язане з Замком, не мало вже особливої цінності. Будівлі цитаделі пристосовувались для інших потреб, зокрема торговельних. На історичному плані м. Ніжина 1860 р. земляні вали вже не позначені, фортеця зовсім зникла. На її місці з'явилися крамниці, мучний ряд. Постуново

територія колишньої фортеці трансформувалася, набуваючи нову функцію - торгової майдану. І хоча в 1847р. в останнє був проведений Всесідиний ярмарок і Ніжин втратив значення торгового центру, торгівля продовжувала розвиватись, але вона вже носила локальний характер.

Щорічно тут проходили 4 ярмарки, куди з'їжджались жителі з усієї округи. Проводились також 2 базари на тиждень.

У I пол. XIX ст. Ніжин набуває значення як духовний центр. У цей час в межах ділянок, що належали збудованим раніше храмам, додатково зводяться дзвіниці та теплі церкви. У 1805 р. на вул. Овдівській було зведено Воскресенську церкву. У цьому ж році почалася підготовка документації для будівництва приміщення Гімназії вищих наук кн. Безбородька. В науковій літературі про архітектуру міста воно більше відоме як будинок Ніжинського ліцею. З моменту його появи і до 50-х років XX ст. він був найбільшим будинком міста.

Історія відкриття Гімназії вищих наук в Ніжині пов'язана з іменами князя О.А. Безбородька, каштеляра Росії, та його брата і графа І.А. Безбородька, які виділили гроші на будівництво навчального закладу. Їх племінник князь В.П. Кочубей порадив збудувати його в Ніжині, де були землі графа І.А. Безбородька, його садиба з парком і садом. "Це місце, - писав В.П. Кочубей, - таке красиве, що в тутешньому холодному кліматі буде здаватися раєм небесним. Я, сказати правду, і сам був зачарований ним, коли їздив у чужі країни, і тепер здивований, що у Малій Росії такий садок англійський є".¹ Це підтвердив і граф Безбородько у своїй доповідній записці від 19 липня 1805 р., з якою він звернувся до царя, щоб отримати дозвіл на будівництво гімназії в Ніжині. Граф заповідав передати прибуток від власних маєтків у селах Носівка та Вертіївка в сумі 15 тисяч карбованців щорічно цьому навчальному закладові. Цар підтримав пропозицію. 25 липня 1805 р. сенат прийняв постанову про будівництво Гімназії вищих наук князя Безбородька в місті Ніжині.

І.А. Безбородько, стурбований будівництвом Гімназії, в своїй "Записці" на ім'я міністра освіти від 20 серпня 1805 р. запитував: "Кто будет принимать дом и место в Нежине и будет ли прислан копфирмованный Его Императорским Величеством план представленный от меня при всеподданнейшем моем прошении?... 2) В рассуждении построения дома для гимназии, как полагаете, Ваше Снятельство, кому поручить оное строить? 3) План для построения

1. Русская старина. -1870. -Сентябрь - С.300.

оного дому для Гимназии высших наук на коликое число учеников и учителей, библиотеки, также для услуги будет ли востребован от меня, или мне доставится, в какую величину и какие расиоложение, буде ноложено будет сочинить план всему оному строению..."¹

23 березня 1806 р. міністр народної освіти подав на розгляд Головного управління училищ "план строения" Гімназії вищих наук князя Безбородька, яке було прийняте, і після його затвердження вручив І.А.Безбородьку, "изъявившему желание производить строение под своим распоряжением и главным надзором"². На жаль, в матеріалах Головного управління училищ не збереглося вказівок, а хто ж був автором проекту "строения гимназии". Довгий час вважалося, що план розробив відомий архітектор Д.Кваренгі, до послуг якого неодноразово звергались Безбородьки. На це вказує в своїх спогадах про Гімназію вищих наук і один із її перших професорів К.А.Моисеев³.

Проте було встановлено, що автором проекту був відомий архітектор Луджі Руска⁴, який склав "план и фасад колледжа князя Безбородко". І до цього всього руку приклав і міністр внутрішніх справ граф В.П.Кочубей, племінник І.А.Безбородька. У листі до останнього від 6 квітня 1805 р. про майбутнє відкриття гімназії він нагадував, що треба було б до "Записки" царю прикласти і план будинку, де розміститься гімназія. І тут же в приписці сповіщав, що він сам накаже "план і фасад для гімназії скласти"⁵. В.П.Кочубей запросив зробити проект будинку гімназії Л.Руску, з яким був знайомий.

Луджі (А.юїзій) Іванович Руска (1758-1822), академік архітектури народився в Швейцарії, в Агно, неподалік від Лугано в сім'ї майстра. В 1767 р. його батька виписали в Росію для спорудження пам'ятника Петру І в Петербурзі та Ісаакіївського собору.

Л.Руска вчився в Туринській академії, а в 1782 р. на запрошення Катерини ІІ приїхав в Росію і проектував будівлі для столиці та провінційних міст. Серед відомих його проектів Обухівська лікарня (1782-1784), будинок Мягкових, палац графів Бобринських в Петер-

1. ЦДІА УРСР, Ф.2162, о.1, спр. 27, арк. 6.

2. ЦДІА УРСР, Ф.2162, о.1, спр. 47, арк. 1.

3. ІРЛІ (Пушкінський Дім). Рукописний відділ.Ф.652.О, арк. 8 зв.

4. Александрова Л.Б. Проекты архитектора Л. Руска для провинциальных городов// Проблемы синтеза искусств и архитектуры. Вып. IX. -Л., 1979. -С. 44.

5. Учреждение Гимназии высших наук в городе Нежине. Письма графа В.П.Кочубея// Рус.старина. -1870. -Т.2. -С.303).

бурзі. Архітектор займався не тільки будівництвом нових, але й реконструкцією старих будівель. Відомо, що він реставрував Гостинний ряд в Києві (1809), Таврицький палац в Петербурзі.¹ Він є автором проєктів торгових рядів у Білій Церкві (1809-1814), Триумфальної арки в Дикавці (1818) та ін. Л.Руска - один з авторів альбому "Зразкові фасади житлових будинків Росії" (1809-1812), за яким велася забудова міст у Росії і в Україні.

У зв'язку з відсутністю замовлень Л.Руска в 1818 р., завершивши будівництво Гімназії вищих наук в Ніжині, виїхав за кордон і в 1822 р. помер в Вененії.

Проєкт Гімназії в Ніжині, розроблений Л.Рускою, витриманий в дусі початку ХІХ ст., коли в життя входили строгі класицистичні форми, хоч тут відчутті, як вказував І.Грабар, риси майстрів перехідної епохи, які, "піддаючись до певної міри новим течіям, все ж явно тяжіли до форм попередньої епохи, а тому їх мистецтво посилає їй безумовний слід".

Але, перш ніж побудувати приміщення Гімназії вищих наук кн. Безбородька, треба було провести величезну попередню роботу: підготувати досить складну для будівництва ділянку, яка знаходилася на грузькому ґрунті, завезти камінь з-під Новгород-Сіверська, загодовити в навколишніх лісах дубові палі, які укріплювали фундамент, виробити цеглу-залізняка, яку використовували на місці.

Для зведення приміщення треба було мати і досвідченого будівничого. Таким виявився архітектор ІІ-го класу Іван де Лукіні.

Сам він був родом із Швейцарії. З 1803 р. працював в Росії. В Москві будував "Воспитательный дом больные для бедных", а потім його призначили в Малоросійську Чернігівську будівничу експедицію, де він займав посаду "кам'яних справ майстра і

1. Література про Л.Руска:
Грабарь И. Переходные мастера// История русского искусства: В 6-ти т. - М., 1909, т.3. -С.476-478;
Нариси історії архітектури Української РСР: В 2-х т.-К., 1957.Т.1.-С.167, 169, 176,178, 183,193;
Історія українського мистецтва: В 6-ти т. -К. 19, Т.4, Кн.І. -С. 45;
Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-хт. -К., 1983, Т.І.-С.28;
Александрова Л.Б. Проекты архитектора Л.Руска для провинциальных городов// Проблемы синтеза искусств и архитектуры. 1979. Вып.9. -С.42-50/
Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. Репина);
Евнина Н.А. Из истории строительства учебных зданий первой половины XIX в. //История русского искусства XVIII-первой половины XIXв.-М., 1971.- С.189-213 та інші.

губернського архітектора" (з 1806 р.) У 1808-1817 роках І. де Лукіні знаходився на будівництві Ніжинської гімназії вищих наук. В 1817-1818 роках займався будівництвом Московського університету, а в 1828-1832 роках зводив будинок Петербурзької таможні (нині будинок Інституту російської літератури (Пушкінський Дім).

Граф О.Г.Кушельов-Безбородко в своєму представленні на ім'я міністра народної освіти писав, що Іван де Лукіні "находился при строении Гимназии высших наук князя Безбородко со времени начатия по самое окончание и во все время производил оное с неуспынным вниманием... Труды его и старания заслуживают особенное внимание начальства. Верх его желаний был бы удостоиться через представление Вашего Сиятельства хотя малейшего знака Монаршей милости. С моей стороны, отдавая всю справедливость его знаниям и трудам, почитаю долгом просить Ваше Сиятельство, если сие только возможно, о исходатайствовании ему ордена Святой Анны 3-й степени".¹

7 жовтня 1821 р. міністр народної освіти О.М.Голіцин сповіщав О.Г.Кушельову-Безбородку: "Государь Император, по представлению моему, учиненному в следствие засвидетельствования Вашего Сиятельства о трудах де Лукини, понесенных им при построении здания Гимназии высших наук князя Безбородко, в изъявлении Высочайшего благоволения, всемилостивейше пожаловать соизволил ему бриллиантовый перстень".² Разом з листом був направлений і діамантовий перстень ціною в тисячу карбованців для передачі архітектору Івану де Лукіні.

Будівництво Гімназії вищих наук князя Безбородька розпочалося не раніше 1808 р., бо ще в квітні 1807 р. ставилось питання про доставку із Монастирської Слобідки, що біля Новгород-Сіверська, "дикого камення" для фундаменту. Про це ми довідуємося з листа Малоросійського генерал-губернатора князя О.Куракіна чернігівському губернатору³.

29 грудня 1809 р. І.А.Безбородько сповіщав міністра народної освіти П.В.Завадовського, що будівництво іде з повним успіхом, і він просить дозволити відкрити при гімназії приміщення ще для 60-ти пансіонерів, незалежно від тих 24-х, які з доходів, ним же визначених, повинні утримуватись. Міністр з задоволенням сповіщав, що

1. ЦДІА СРСР.ф.733. с.94, спр.10.л.1.

2. Там же, л.12.

3. К истории постройки лицея гр. Безбородко в Нежине //Черниговские губернские ведомости.-1896. -№ 814. -С.2.

він не заперечує, і захоплювався таким високим громадським вчишком.

Завершення будівництва Гімназії памічалось на початок 1810 року, але воно затяглося. Війна 1812 р., а потім смерть графа І.А.Безбородька 3 червня 1815 р., перехід справи до О.Г.Кушельова-Безбородька, який ще кінчав Царськосільський ліцей в 1816 році, - все це вплинуло на строки будівництва. Проте молодий попечитель, з енергією взявшись за справу, 6 червня 1818р. сиовішав міністра народної освіти князя О.М.Голіцина про завершення всіх будвельних робіт, "так что можно уже открыть в оном преподавание наук и завести предназначенные папсионцы".¹ За відрахунками О.Г. Кушельова-Безбородька, крім місця і саду, на будвництво витрачено один мільйон двісті п'ятдесят тисяч шістсот вісімдесят один карбованець двадцять сім копійок (1250681 крб. 27 коп.). В довідниках подається лише сума 604 тис.крб, тобто сума, яка витрачена графом І.А.Безбородьком.

"Построив все здание по предначертанному деда моему, я прибавил каменный флигель в два этажа и другие строения, дабы вместо намреваемых 60 папсиперов могло поместиться 150. На строение сие определено было 215923 рубля - употреблено же 604034 рублей. Для начального заведения первых потребностей приношу 20000 рублей.

Сими 408410 рублями жертвую в пользу сего училища, присовокупляя к оным библиотеку покойного князя Безбородко, состоящую в 2500 томов. А как покойным князем Безбородко назначенный капитал возрос по ныне выше 350000 рублей, и ежегодно вносимые 15000 рублей по назначению деда моего графа Безбородко представляют капитал 300 000 рублей, следовательно, весь капитал, на сие заведение употребленный, простирается ныне, кроме места, сада и библиотеки, до 1275681 рубля; и 775 000 рублей превосходит первоначальный капитал сего училища, найденный тогда достаточным для заведения высших наук. Сие может удостоверить, что с помощью Всесильного сие заведение не токмо оправдает все ожидания, но даже достигнет высшей степени противу первоначального предположения".²

Гімназія вищих наук князя Безбородька була відкрита лише в

1. ЦДІА СРСР. Фонд 733, ОП.94, стр. 1.

2. ЦДІА СРСР. Фонд 733, оп.94, стр.1. арк. 9-10. Справа по ялету графа Кушельова-Безбородька про заснування в місті Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька. Почато 6 червня 1818 року. На 34 аркушах.

1820 році, хоч будинок був готовий ще два роки тому. Це зв'язано з виробленням Статуту та програми навчального закладу, а також річним перебуванням О.Г. Кушельова-Безбородька за кордоном як чиновника колегії іноземних справ.

Ліцей був збудований у живописній зарічній низині на околиці міста в оточенні великого парку з ставками і бесідками. Ізольованість від міста і замкнений характер життя в цьому оточенні зумовили мастковий, децю імпіментний характер його композиції. Проте триповерховий корпус справляє велике враження своєю монументальністю. Він складається з двох триповерхових крил, які з'єднуються двоповерховим центральним об'ємом з колонадою висотою в два поверхи. Зверху колонади знаходиться суцільний балкон. Фланкуючі торці виступають непомітно, а тому будівля сприймається як єдиний масив. Як за своєю загальною композицією, так і за характером деталей - це класична архітектура. Переважають гладенькі поверхні, прямі лінії, різьблені форми. Ніяких деталей і малих форм нема. Хоча, як ми вказували, в будівництві гімназії ще знайшли відбиток риси перехідних епох. Про це свідчить тількичастий декоративний мотив, що заповнює тимпани фронтонів.

На гладких стінах віконні пройоми сприяють створенню спокійної, гармонійної класичної форми. На головному фасаді вікна прикрашені "трикутними і прямими сандриками на консолах, карнизи оживляють модульони".

В 70-х роках ХІХ ст. був надбудований над колонадою аттиковий поверх, який з'єднав обидва триповерхові крила. Але це майже не змінило загального вигляду будівлі.

Основним композиційним елементом є 12 колон, які разом з сходами надають будівлі парадний вигляд, створюють особливий урочистий настрій. Піднімаючись по сходах і проходячи повз колони, людина відчуває, що вона попадає в справжній храм науки.

На першому поверсі були розміщені анартаменти нонечителя навчального закладу, який інколи заїжджав у Ніжин, та квартира директора гімназії, в північному крилі - їдальня для гімназистів, а на південному - церква. На другому - бібліотека, актовий зал з барельєфами засновників гімназії, анфіладно розташовані навчальні приміщення. На третьому поверсі з північного боку розмістились спальні ліцейців, з південного - квартири викладачів.

Кожна кімната в приміщенні має свої особливості і може стати об'єктом вивчення. Стіни білились вапном з крейдою на клею, або ж фарбувались в перловий колір, двері всіх кімнат - в дикий колір

на маслі з скипидаром¹, а підлога - вохрою на маслі.

Від навчальних кімнат відрізнявся актовий зал, в якому відбувались святкові та урочисті заходи. Це було велике прямокутне приміщення без особливих прикрас. Гладенька поверхня стін і стелі завершувались "декорированим карнизом з консолями, які були прикрашені тошко проробленою ліпкою, між якими розмістились розетки, декоративний пояс з мотивами іоніків і сухариків. Все свідчило про введення ордеру як основного принципу інтер'єру".²

Біля двох кутів залу розмістились білі кафельні пічки, які збереглися з тих далеких часів до наших днів. Зал прикрашували бронзові бюсти засновників гімназії.

У I половині XIX ст. в Ніжині були добудовані додатково до багатьох храмів приміщення і дзвіниці. Йшло зведення теплих церков поруч з храмами XVII-XVIII ст. Головними висотними ориєнтирами міського ландшафту ставали триярусні дзвіниці грецьких, Успенської і Преображенської церков. Включення в міське оточення високих будівель сприяло в якійсь мірі поповненню, порушеного в кінці XVIII ст. появою двоповерхових, більш масштабних будинків, співвідношення між архітектурними акцентами культових споруд і фоном житлової забудови.

У 1820 р. на замовлення братів Зосимів за проектом архітектора Д. Вісконті був зведений інвалідний будинок, який увійшов у комплекс грецьких будівель.² Будинок має свою історію. Він цікавий і в архітектурному відношенні. Всередині складна система опалення (трубоходи). В ньому у півдальному приміщенні постійно сухо, взимку тепло, влітку прохолодно.

У першій половині XIX ст. в південно-східній частині фортеці був збудований комплекс споруд в'язниці за типовим проектом архітектора А. Д. Захарова.

У другій половині XIX ст., в період зменшення ролі Ніжина як економічного і адміністративного центру, будівництво майже припинилося. Воно обмежувалося, в основному, жилою забудовою.

Культові, громадські, промислові будинки, зведені в XIX ст., представлені Миколаївською церквою, готелем Введенського монастиря, будинками пожежної команди (1910 р.), купецького

1. Пляник Л. А. Город, писатель, время : Нежинский период жизни П. В. Гоголя - К.: Наукова думка, 1985. - С. 37.

2. Цілі тут Ніжинське міжрайонне ресестраційно-екзаменаційне відділення міського відділу внутрішніх справ.

зібрання (1894 р.), реальною училища, офіцерського зібрання (вул. Володарського) і електростанції.

Миколаївська церква була зведена за проєктом інженера Л. Садовського у 1873 р. як тепла церква, що знаходилась поруч з Покровською церквою. Це мурована, прямокутна, безстовпна, безапсидна будова. Спочатку мала декоративну главку. Вона є зразком культових споруд періоду історизму.

Крім окремих оригінальних будинків вся забудова Ніжина здійснювалась за типовими проєктами, які у другій половині ХІХ ст. набули місцевої специфіки. Типове жите будівництво в основному проводилось на південь від вул. Гоголя в Старому місті. Переважно це були будинки купців у 1,5 поверхи з службами в напівпідвальних приміщеннях (вул. Батюка, 14; вул. Подвойського, 1), а також проєктами в три вікна (вул. Маяковського, 8).

Особливу категорію представляють двоповерхові будинки з магазинами на першому поверсі (вул. Подвойського, 15; Лащенко, 8) і без таких (вул. Поштова, 9). Стилістичне оформлення будинку еkleктичне. Досить широко використовувалось при будівництві включення елементів романської архітектури. Це помітно на купецькому будинку (вул. Поштова, 9) та будинках купця Кардебаштова (вул. Подвойського, 15,17), а також будинок почесної громадянина О.І.Левченка (вул. Лепіна, 18). Зустрічаються неокласичний (вул. Гоголя,8) і псевдоросійський (вул. Подвойського, 3) напрямки, "кирпичний стиль".

У другій половині ХІХ ст. почалось формування безперервного вуличного фронту фасадами по червоній лінії, типових для міської забудови.

У міській мережі зафіксовано 34 історичних вулиці загальною довжиною 14 км. Серед них колишні вулиці Мостова, Московська, Київська, Грецька, Мільйонна, Кушакевича, Мучний Ряд. Вони об'єднують основні історичні ансамблі в цілісну просторову систему.

Кожна з головних вулиць є променем, що прямує від центру до одного із передмість і там завершується домінантою ансамблем, звичайно культових споруд. В спонганій мережі міських вулиць виділяються сім головних напрямів, які розходяться у вигляді віяла від своєї серцевини - міжмагістральної смуги, обмеженої вулицями Гоголя і Боженка. Як свідчать архітектори, в основі системи ансамблів міста лежить семипроменева зірка. На деяких напрямках по осях вулиць розкриваються картини, що нагадують руйніний пейзаж.

Вигляд міських набули вулиця Мостова (з 1881 р. Гоголя) і Московська, на яких зосередились громадсько-дшлові і торгові сфери життя. По невеликій (протяжність 500 м) вулиці Гоголя розмістились (в порядку збільшення номерів): готель Благовіщенського монастиря з фотоательє і магазинами, міська бібліотека, будинок купецького зібрання, церква Іоанна Богослова, будинок дворянського зібрання, типографія В.Н.Меленевського, готель, лавки Благовіщенського монастиря, торгові ряди магістрагу. Тут же знаходились Ніжинський міський банк, дві гімназії тощо.

У зв'язку з пожежою 1797 р. постраждала територія Благовіщенського собору. На кошти архімандрита В. Черняєва собор був відбудований. Крім цього зазнали деяких змін і будівлі, що входили в комплекс монастиря. У 1804-1814 рр. з південного сходу монастиря на другому поверсі будинку було надбудовано теплу церкву Петра і Павла з дзвіницею та годинником з босм (вул. Гоголя, 12). До дзвіниці був примкнутий двоповерховий корпус ігуменні з трапезною. У 1808 р. побудовані крамниці, а також келії настоятеля монастиря (вул. Гоголя, 10). У 1858 р. збудований другий корпус келій.

Територія монастиря була обнесена кам'яним муром.

До нашого часу дійшли деякі будівлі, зведені у ХІХ ст. Це будинок Самохіної (жіноча гімназія Г.Ф. Крестинської, перша пол. ХІХ ст., вул. Гоголя, 7а), торговий будинок (вул. Гоголя, 13а), будинок А.Ф.Купакевича (40-ві рр. ХІХ ст., гімназія П.І.Купакевич, вул. Гоголя, 15). У 1894 р. був збудований будинок купецького зібрання вул. Гоголя, 4), у якому нині знаходиться фундаментальна бібліотека педагогічного університету. У кінці століття з'явилися готелі (вул. Гоголя, 8), цивільна будівля (вул. Гоголя, 17).

Перпендикулярно Мостовій розмістились невеличкі вулички Стефана Яворського і Ліцейська (нині вул. Леніна), які проходять через 100-120 м і утворили квартали з характерними розмірами 1,5-2 га. Ці вулички падали забудові скромного масштабу невеличкого міста, неповторної пластики і колориту.

На північ від вулиці Гоголя, паралельно їй, від вулиці Шевченка (колишньої вул. Київської) і до вулиці Ст. Яворського проходить вулиця Глібова (колишній Земський провулок). Тут були розміщені будинки земства, мирового з'їзду. До будівель, які з'явилися тут у ХІХ ст., слід віднести особняк чиновника (№1), дерев'яний будинок з мереживом (№4), житлові будинки (№2,7, 13) та інші.

Із заходу на схід паралельно р. Остер майже через весь район старого міста протяглась вулиця Гребінки (колишня вул. Грецька,

Судейська), на якій розмістились у ХІХ ст. повітовий суд (нині школа №1) та інші установи.

У ХІХ ст. на цій вулиці з'явилися приміщення Олександрівського грецького училища (1817 р.) (Гребінки, 24), дзвіниці Всіхсвятської церкви (втрачена у 50-ті роки ХХ ст.), а також жили будинки (вул. Гребінки 16, 20, 37, 39) та інші. Звичайно, ми вказуємо переважно на ті будівлі, які збереглися до цього часу і які можуть бути в об'єкті спостереження, хоча їх раніше було значно більше.

Вздовж р. Остра у західному напрямку іде вулиця Овдіївська (колишня Мільйонна), на якій будувались і жили найбільш багаті купці міста. Вулиця веде до Введенського монастиря, Вознесенської церкви і виходить на колишній Великий Ярмарковий майдан.

У ХІХ ст. на вулиці Овдіївській (Мільйонній) проходять значні будівельні роботи. У 1805 р. тут з'явилась Вознесенська церква. Під час пожежі 1756 р. на території Введенського монастиря згоріли його дві дерев'яні церкви - Введенська та Іллінська, а також келії. Тому через 19 років тут був зведений мурований Введенський собор, що займав центральне місце в комплексі. Виконаний у стилі бароко, увінчаний грушоподібною банею, він виразно зависочів у силуеті забудови західного передмістя. У 1814 р. тут було також збудовано інші муровані споруди - Іллінську церкву з трапезною та дзвіницею. Верхи собору та дзвіниці виразно замкнули фронти забудови Мільйонної (Овдіївської) вулиці, що видно на фото початку ХХ ст. У 1848 р. комплекс культових споруд, що займав площу 10 га, було обнесено високою мурованою огорожею. У 1857 р. з південного боку собору були збудовані двоповерхові келії, а в 1861 р. господарські та службові приміщення. І, нарешті, у 1863 р. був збудований готель Введенського монастиря на економічному подвір'ї (вул. Овдіївська, 47).

У другій половині ХІХ ст. зросло значення монастиря як осередку духовного та художньо-естетичного виховання (з 1863р. він був учбовим центром художніх ремесел, іконописання, просвітництва, лікування). З 1877 р. під час російсько-турецької війни в монастирі був обладнаний шпиталь для поранених.

При монастирі в західному напрямку знаходився хороший фруктовий сад та огород. У 1950-1951 рр. на місці саду збудоване військове містечко, що зараз налічує 8 двоповерхових будинків.

Монастир функціонував до 1917 р. Споруди монастиря були закладені і поступово перетворились у руїни. З 90-х років ХХ ст. почалися реставраційні роботи. З 1998 р. почав функціонувати

жіночий монастир з невеликою кількістю черниць.

На початку ХІХ ст. були збудовані на Мільйонній вулиці і деякі житлові будинки, які збереглися до цього часу і являють собою цікаві зразки індивідуальної забудови (вул. Овдіївська 4, 6, 14, а також 5, який не зберігся)

Будинок № 4 належав до революції купцю Лазаренку, двоюрідному діду С.Корольова. Його син О.М.Лазаренко був почесним громадянином Ніжина. Він подарував колекцію поштової станції, на основі якої був створений у місті музей.

У середині ХІХ ст. з'явилися будинок Н.І.Папківської (вул. Овдіївська, 27), а також житлові будинки (вул. Овдіївська, 28, 42).

Від центру через міст на правий берег в західну частину Магерок проходить вулиця Воздвиженська, перспектива якої завершується силуетом Хресто-Воздвиженської церкви (1775 р.)

Новий період у зміні міського середовища в кінці ХІХ ст. був пов'язаний з організацією міських скверів і парків. Початок цьому заклала розбивка скверу на Соборній площі в 70-х роках з ініціативи В.В.Тарновського. Сквер став одним із композитивних типів міського оточення.

В 90-х роках на нустирі на вул. Київській (нині вул. Шевченка) був закладений міський парк на площі 3,5 дес., в якому в 1906 р. було збудоване дерев'яне приміщення літнього театру (знищений німцями в роки Великої Вітчизняної війни).

Суттєво доповнював систему загальноміських парків Графський сад, заснований ще на початку ХVІІІ ст. і подарований місту графинею Мусіною-Пушкіною у 1882 р.

Поява нових форм культурного ландшафту не знижувало рекреаційного значення головного природного компоненту - р. Остер з прилеглими до неї луками.

1914-1916 рр. за проектом архітектора Опанааса Георгійовича Слассьона (Слассіон) (1855-1933), відомого українського живописця, графіка, мистецтвознавця і етнографа, на березі Остра було збудоване приміщення електростанції, яке за характером архітектурних деталей і орнаменталістики належить до рідкісних зразків українського модерну в промисловій архітектурі. До цього О.Слассьон збудував приміщення земських шкіл на Полтавщині, Чернігівщині, зокрема, в Лемешах, будинки Миргородської водолікарні (1912-1916) та Чернігівського інституту фізичних методів лікування (1912), Чернігівського міського училища ім. М. В. Гоголя (1911) та інших.

Архітектор добре знав народне мистецтво, а також розбирався

в сучасних течіях. Шукав свій стиль, і це відчувається у багатьох його будовах. Звертає увагу на себе і приміщення Ніжинської електростанції. Воно майже зберегло всі деталі, хоч було пошкоджене в західній частині у роки Великої Вітчизняної війни.

Будинок, зведений з бучанської жовтої глини, дещо асиметричний у плані. Привертає увагу південно-західна його частина, де розміщений парадний фасад з бангою, яка завершується двохрядним чотирьохсхильним паметом. Основний об'єкт - це приміщення для машинного відділення. На фасадах з півночі і півдня розміщені великі вікна пестикутної форми, які є однією із ознак стилю модерн, якні тяжів до великих площ застаклення та нетрадиційних форм віконних та дверних прорізів.

Автор будинку звертається і до прикрас його стін. Він використовує лопатки на північному та південному фасадах, а також лопатки - конгрфorsi з двома невеличкими уступами на південно-східному, північно-східному кутах та по центру фасадів (ось тут вони виглядають не дуже вдало, бо поєднуючись з лопатками між другим і третім вікнами, вони збивають ритм). Це помітно особливо з боку ріки Осгер.

Дослідники цього архітектурного пам'ятника звертають увагу на те, що О.Сластьон тут використав деякі деталі народного декоративного оздоблення, зокрема прикрашення майоліковою плиткою червоного, зеленого, снісного та білого кольору, мотивів трикутника та прямокутника. "Ритм трикутників, утворених рамою у верхній частині вікон дуже вдало співпадає з ритмом такої ж форми плиток майолікового оздоблення. У п'ятикутному вікні над дверима знаходимо мотив трикутника, що рифмується з почерком трикутника емблеми, розтанованої трохи вище. Прямокутна форма також будує свій ряд ритмів та перегуків. Це вертикальні форми банги, прямокутне біле обрамування віконних прорізів, прямокутники, викладені майолікою на лопатках, та, нарешті, форма самих майолікових плиток (червоних, зелених, синіх)."¹

Всі деталі, про які йшла мова (асиметрична конструкція, великі непрямокутні вікна, широке використання геометричних форм, вільна декоративна трактовка деяких класичних архітектурних деталей), засвідчують, що будівля архітектора О.Сластьона є зразком раціона-

1. Матвеев В.О., Матвеева Л. Л. Будинок колишньої Ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну// Література та культура Полісся. Вип. 8. -Ніжин, 1997. -С. 181.

лістичного варіанту архітектурного модерну.

Пам'ятники архітектури XIX - поч. XX ст. засвідчують, що в Ніжині в цей час з'явилася невелика кількість будівель, які мають мистецьку цінність. Серед них визначальне місце займає будинок Гімназії винних наук ки. Безбородька. Інші архітектурні пам'ятники є реаліями історичної епохи. Ніжин зберігав значення значного духовного центру. В 1916 р. в місті діяло 20 православних храмів, 2 синагоги і 1 костюл. У Ніжині проживало 52 тис. чол. (1914).

СВОЄРІДНІСТЬ ЗАБУДОВИ НІЖИНА У XX ст.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Ніжин став центром Ніжинського округу. У 1923 р. був складений план міста, що зафіксував нові ділянки забудови, яка проведена протягом двох десятиріч. У 1926 р. було націоналізовано 293 будинки, у які заселено сім'ї робітників та службовців.

У 20-х роках починає формуватися на місці колишньої Київської брами у західному кінці вулиці Гоголя майдан, який у 1926 р. назвали ім'ям І. Франка. У зв'язку з тим, що Соборний майдан перетворився у сквер імені М.Гоголя, то головне навантаження почала нести площа І. Франка. Сюди сходились вулиці Шевченка, яка перерізала її, Овдівська, Богуна (із заходу), Гоголя, Лащенко, Кушакевича (Батьюка) (із сходу). Поступово площа перетворилася в основний майдан, де проходять демонстрації та святкові маніфестації. З 1978 р. площа носить ім'я В. І. Леніна.

До 50-х років площу обрамляли одноповерхові будинки адміністративного призначення. Тільки на початку вулиці Богуна виділявся н'ятниоверховий гуртожиток педагогічного інституту, який був збудований у 1938 р.

Компанія боротьби з релігією нанесла помітний удар по містобудівельній спадщині Ніжина в кінці 20-30-х років та в 50-х роках. У багатьох храмах були знесені верхівки. Був зруйнований барочний купол над об'ємом Покровської церкви, знесений барабан церкви Святого Іоанна Предтечі, знищена окраса всієї панорами Заостер'я - надвратна триарусна дзвіниця Спасо-Преображенського собору.

У 1934 р. було зруйновано Успенську церкву (1761р.), знесено верхню частину Петропавлівської церкви. Як свідчать дослідники,

в її нижньому ярусі був зруйнований виразний портал, що виходив на Соборну площу. Третій рівень був відкритий - тут були встановлені дзвони. Цей храм завершувався напівциркулярним куполом та чудовими маківками зі шпильями, що виділились з усіх виходів на Соборну площу.¹

Понесені втрати не просто свідчать про зруйнування об'єктів. Знесені деякі храмові споруди, що визначали перший рівень різновисокої, багатоярусної просторової побудови, привели до зміни розвинутого силуету міста.

У 1939 р. Ніжин було віднесено до категорії міст обласного підпорядкування. У цей час в місті проживало 39 тис.чол. (1939р.). У 1940 р. в місті нараховувалось 400 комунальних будинків. Таким чином, найменш активним у сфері будівництва був час 20-30-х років ХХ ст. Майже без змін (крім культових споруд) залишилась забудова Ніжина, яка склалась на початку ХХ ст. і проіснувала до Великої Вітчизняної війни.

Під час війни було втрачено багато цінних історичних будов, особливо в центрі міста. При відступі німці зірвали костюл Петра і Павла. Був зруйнований роговий будинок готелю Благовіщенського монастиря і наступний за ним будинок міської бібліотеки на вулиці Гоголя. Тут же був втрачений будинок кошицького Дворянського зібрання, ціла ділянка фронту від рогу вулиці Леніна і до площі М. Заньковецької, а в останній час знесені два будинки (№7, 9), чим остаточно розрушена ділянка вулиці від її початку.

В центрі міста після війни були розібрані старі будівлі. Зовсім змінився вигляд центральної площі Ніжина. На місці одноповерхових будиночків вирости у 50-70-х роках чотириповерхові будинки, ще один гуртожиток педінституту, адміністративне приміщення міськвиконкому, торговий центр "Прогрес", нові корпуси агроколеджу. Площа набула зовсім нового вигляду і призначалась для проведення маніфестацій, парадів, святкових заходів.

Особливістю забудови міста в ХХ ст. є наявність старої історичної і нової архітектури. Особливо це помітно на території цитаделі та Старого міста. Хоча тут зникли в ХХ ст. цінні будови (магістрат з торговими рядами, зведений за проєктом архітектора Квасова, Успенська церква, яка знаходилась на торговій площі, дзвіниця біля грецьких храмів, найвища будова, що сприймалась з

1. Історична довідка. Етапи розвитку міста та формування історико-культурної спадщини. Рукопис.-С.24.

доріг на далеких підступах до міста (1951 р.) та дзвіниці Миколаївського собору тощо), але багато ще й залишилось.

Історична забудова Ніжина являє собою велику цінність як завдяки значній кількості розміщених тут пам'яток архітектури і добре збережених будівель XVIII-XIX ст., так і її ансамблевості і типологічному багатству. Вона включає різного роду житлові, громадські, учбові, культові, медичні, торгові і промислові будинки і споруди. Тому охороні належить як її різноманітність, так і цілісність старих ансамблів, які включають і будинки невеликої історичної і художньої цінності.

Будови, які збереглись у XX ст. на території Старого міста, нерівноцінні за своїм історичним і художнім значенням. Їх можна віднести до наступних категорій: 1) особливо цінні; 2) цінні; 3) середньої цінності (характерні представники даного виду будівель типові для місцевої архітектурної традиції); 4) невеликої цінності (будинки, характерні для історичної забудови міста, що мають виражений індивідуальний характер, свої особливості і цінні архітектурні деталі); 5) звичайні забудови (будинки, які самі по собі не мають історичної і художньої цінності, але складають природне оточення цінних історичних споруд); 6) дисгармонійні до складеного оточення споруди.

В архітектурному відділі міста чітко визначені зони, території, які мають особливу історичну цінність. В деяких частинах Ніжина збереглись не тільки окремі, особливо цінні будови, а й цілі райони. Так, на вулиці Гоголя розміщені цінні будівлі XVIII-XIX ст., що мають еkleктичний стиль, а також будови Благовіщенського монастиря початку XVIII ст. Композиційними елементами є церква Іоанна Богослова, Благовіщенський і Миколаївський собори, Гоголівський сквер. До вулиці Гоголя примикають будівлі трьох храмів. Більшість із цих історичних пам'яток реставрована, приведена в належний вигляд і розкрита для огляду. Це все викликає сильне враження.

У другій половині XX ст. на вулиці Гоголя була зроблена спроба акцентувати будинок міськкому партії (нині дитяча поліклініка). Якщо всі будинки цієї вулиці виходять до червоної лінії і йдуть підряд один за одним (раніше це була суцільна лінія будівель з початку і до кінця вулиці), то приміщення міськкому партії побудоване в глибину з відступом на 10 м від червоної лінії, в результаті цього був зламаний фронт вуличної забудови і оголений глухий торець будинку, що стоїть поруч. Мабуть, таке будівництво було призначене підкреслити особливу роль будинку міськкому партії в забудові вулиці, але ця

претенція нічим не підкріплена. Аналогічний прийом використаний і при побудові приміщення райкому партії на вулиці Батюка. Двоповерхова будівля з колонами мала типовий проєкт забудови для приміщення подібного призначення. Вулиця Гоголя в основному зберегла свою історичну торговельну функцію.

Історичне значення має і вулиця Батюка, на якій збереглися купецькі 1,5 поверхові жили будинки. Правда, вулициний фронт уже розріджений. В нинішній час вулиця втратила і первісне своє жиле значення. Тут розтапувалися в переважній більшості громадські установи.

Південніше вулиці Батюка знаходяться традиційні одноповерхові жили будинки ХІХ ст. і пізнього часу. Забудова тут має чітко виражений садибний характер. Тому яскравіше на цьому фоні виділяються окремі цінні будівлі. Це будинок колишньої міської думи, комплекс будівель поштової станції, будинки купців за типовими проєктами кінця ХІХ ст. і будинок пожежної команди початку ХХ ст.

Найбільших змін зазнала в ХХ ст. вулиця Подвійського (Базарна). Тут з правого боку ще залишилися будинки ХІХ-початку ХХ ст., які в стилістичному вирішенні мають еkleктичний характер.

Лівий же бік вулиці зановенений статичними 5-поверховими будинками, які в архітектурному відношенні не мають цінності (це так звані "хрущовки"). Зведені на території фортеці, вони знаходяться у різкому протиріччі з історичним оточенням. Ця забудова візуально розчленила Старе місто і ізолювала спорудження на території фортеці, порушивши цим композиційні взаємозв'язки Покровської церкви, Миколаївського собору і оточуючої рядової забудови. Виникнення цієї групи жилих будинків слід віднести до найбільш суттєвих втрат якості архітектурного середовища старого Ніжина.

Нині історична забудова на території замку майже зникла. Збереглась тільки церква Богоявлення, яка знаходиться в жалюгідному стані з огорожею і кам'яний пороховий погреб. Остатки валу, зруйнованої в кінці ХVІІ ст. цитаделі, проглядаються біля будинку електростанції. За планом 1803 р. територія колишнього замку була відведена під ринок і частина її використовується таким чином і нині. Будівництво торгових рядів та приміщень сприяло поступовому знищенню будівель старої архітектури.

Змінила свій вигляд і торгова площа (нині площа ім. М. Зальковецької). Інтенсивне будівництво на території лівобережної частини історичного району почалося в 60-х роках ХХ ст. Без урахування існуючого ансамблю історичної забудови були зведені

типові будинки банку, поштампу, універмагу, будинку побуту, багатомасштабного, громіздкого будинку кінотеатру "Космос". В різкому протиріччі з історичним оточенням знаходиться не тільки група типових п'ятиповерхових жилих будинків, зведених на території замку по вул. Подвойського, а й на території за міською поліклінікою, а також вздовж кордону історичного району по вулиці Богдана Хмельницького. Тут продовжують зводитись жилі будинки стандартного типу.

В північній зоні Старого міста залишилися традиційні одноповерхові будинки з фасадами за типовими проєктами ХІХ ст. Вулиця Леніна забудована цегляними та дерев'яними, обкладеними червоною цеглою, будівлями. Поповнення втрачених будинків іде в традиційній забудові, про це свідчать нові будинки на розі вулиць Набережної і Леніна, а також біля транезної Благовіщенського монастиря. З лівого боку до цього часу виділяється садiba Макарова з подвір'ям (тепер школа № 1) та будинок купця Черпова. Вулиця Леніна (в минулому Ліцейська) майже залишилась в традиційному історичному вигляді.

Цілісність історичного середовища по вулиці Братів Зосимів та початку вулиці Московської порушені побудовою нового приміщення школи № 3 та будинку зв'язку.

Цінність мають традиційні забудови II пол. ХІХ ст. по вулиці Глібова, Гребінки, Леніна, особливо біля перегину останніх двох вулиць з вулицями С.Яворського та Братів Зосимів, представлених типовими жилими будинками. Стилістичне оформлення дерев'яних будинків характеризується сполученням відшпугатурених стін з дерев'яними наличниками, карпізами, різними дверима і козирками. Для цегляних будинків характерна наявність різних дверей, наличників і козирків із кованого металу. Будівлі цієї категорії є основним хранителем ритміки і пропорційності забудови, яка збереглась з ХІХ ст. до нашого часу і виконує об'єдальні функції історичного середовища. Проте і тут відбулись деякі зміни. Якщо в ХІХ ст. по вул. Глібова, Гребінки розміщувались адміністративні, релігійні, учбові і житлові будинки грецької общини, то нині вулиці мають жилий характер. Майже всі приміщення, побудовані в попередні віки, загубили своє історичне, функціональне значення. Втрата деяких генерируючих функцій потягла за собою деградацію і втрату окремих об'єктів, деградацію зв'язаних з ними комплексів і всього середовища в цілому. І все ж тут знаходиться чимало будівель ХVIII-ХІХ ст., які зберігають і нині типологічні та стилістичні

особливості історичної забудови.

В цій центральній зоні збереглися цікаві будівлі минулого, що мають високу історичну цінність. Це будівлі грецької обіциї і будинки торгових складів, Олександрівське училище, церкви, два житлх будинки (вул. Гребінки, 18, 20), один з яких фіксує иланування першої половини XVIII ст., садибні комплекси поча гку XIX ст. (вул. Гребінки, 4-6, Лєніна, 11), жилі будинки, зведєні за профєсiональними проєктами кiнця XVIII-початку XIX ст. (вул. Глiбова, 5, 10; Гребiнки, 7), будинки за типовими проєктами першої половини XIX ст. (вул. Глiбова, 6) тощо. Стилiстична характеристика забудови лежить у дiапазонi українського бароко - класицизму - народних традицiй.

Як бачимо, на території замку і Старого міста нині збереглось чимало будівель, які мають історичне значення і визначають архітектурний вигляд сучасного міста. У архітектурному відділі мiськвиконкому проводиться робота по збереженню цiєї iсторичної частини мiста, визначенi охороннi зони: заповiдний район, комплексна охоронна зона і охоронні зони окремих будівель.

Заповідний район охоплює територію історичного ядра Ніжина в межах його укріпленої в XVII-XVIII ст. лiвобережної частини і прилеглих до неї з боку річки Остер дiлянок, його кордони на пiвночi проходять по Набережній вулиці і Інтернацiональній, а на пiвднi - вулиця Богдана Хмельницького, на заході - вулиці Лащенка і Шевченка.

Комплексна охоронна зона встановлена навколо найбільш цiнної частини заповiдного району, на території якої знаходиться бiльша частина пам'ятникiв архiтектури і цiнної iсторичної забудови Ніжина. Кордон зони проходить на заході вздовж вул. Шевченка, на пiвночi - вздовж вулиці Набережної, на сході - вздовж Будинку побуту і вулиць Батюка і Лащенка.

Визначені також охоронні зони Покровської, Богоявленської, Преображенської церков, жилого будинку XVIII ст. (вул. Студентська, 2), Гiмназiї вищих наук (лицею), Хрес говоздвиженської, Вознесенської, Василiвської церков, Введенського монастиря, будинкiв пивзаводу.

Визначена і зона регульованої забудови, яка охоплює територію історичного району міста і дiлянок, що до нього примикають, а також зона охоронного ландшафту на території, яка прилягає до Осіра.

Життя мiста особливо в другiй половині XX столiття, коли продовжувалось iнтенсивне будiвництво в рiзних районах Ніжина,

вимагає уважного ставлення до історичних будівель, що складають велику цінність. Особливо слід зберегти ядро міста, яке має історично-обумовлений замкнутий характер.

Композиційний зв'язок історичного району з іншими частинами міста здійснюється переважно вздовж його основних вулиць і магістралей.

У розробленому генеральному плані Ніжина значна частина історичного району включена в зону загальноміського центру. В нього увійшла найбільш цінна частина історичного ядра Ніжина як історично складеного центру міста, територія педінституту і ділянка між вулицею Овдіївською і Остром. У складі генерального плану був розроблений ескіз забудови загальноміського центру Ніжина. У відповідності до нього територія педінституту залишалася практично незмінною. На площі Гоголя все залишалось таким, яким воно складалося на початку ХХ ст. Не змінив загального історичного вигляду площі двоповерховий будинок, бо він стоїть на її окраїні біля мосту. Не вплинув на архітектурний ансамбль і пам'ятник загиблим в роки Великої Вітчизняної війни ніжинцям, збудований у 1990 р. Він має приземлений характер. Денно порушила ансамбль історичного середовища площі присаднана до одноповерхового будинку санітації двоповерхова будова, яка з'явилася у 1995 р. Штучне поєднання двох нерівнозначних будівель, збіднило архітектурну цінність старого будинку, на якому закріплена меморіальна дошка про проживання в ньому відомого латиського художника академіка живопису Ю.Ю.Фелдєра.

Зведення нового чотириповерхового будинку інституту в глибшій території ближче до вулиці Воздвиженської не вплинуло на зміну ансамблю площі Гоголя.

Слід все ж зауважити, що північна територія університету - це одне із найкрасивіших в Ніжині місць. Два різностильові будинки, які стоять подалек один від одного, з'єднані багатою рослинністю, серед якої виступає пам'ятник М. В. Гоголю. Уміле поєднання різних видів дерев і кущів, асфальтові доріжки, зробили цей куточок особливо чарівним. Ця територія приваблює своєю красою у будь-яку пору року: і коли пробуджується природа та з'являються перші клейкуваті листочки на жовтих гілках плакучої верби та червонуваті сережки на білокорих березах, і коли пишні квітують яблука та абрикоси, що ростуть на території інституту, і коли полонить кожного аромат бузкового та липового цвіту, і коли під ногами шелестить багряно-жовтаве опале листя

кленів, і коли серед білих снігових заметів височать вічно зелені ялини та пірамідальні туї. Краса, що огочує студентів, падишає їх на перші поетичні спроби та музичні мелодії про кохання, про інститут, про Ніжин. Красивий і будинок Гімназії. Віп, немов білий лебідь, впливає серед розкішної природи. Правда, непродумане озелення площі перед самим будинком ліцею, яке почалося ще в 1908 р. (нині тут ростуть високі липи, берези, верба) порушило історичну, традиційну можливість огляду будинку. Практично сьогодні немає точок, які дозволяли б побачити повністю його фасад. Проте і нині весь комплекс забудови садиби Ліцею з парком, Графським садом представляє велику цінність.

Особливістю історичного району Магерок, куди входить і ансамбль будівель педінституту, є зміщення в ньому двох різновидних середовищних типів. До першого відноситься садиба ліцею з парком, Графським садом і незабудованою територією урочища на південь від вулиці Широкомагерської - деградоване середовище палацо-паркового типу. Правда і тут відбулись деякі зміни. Найбільш сильною деградацією зазнали паркові території, які втратили алейну сітку, частину насаджень і історичні форми благодію. П'ятиповерховий житловий будинок, побудований на цій території у 1970-1973 рр., перегородив вихід в парк із садиби. З правого боку від провулку Інститутського, неподалік території урочища, зведений новий п'ятиповерховий будинок, який складається з трьох рівнозначних частин, що виступають, і таким чином створюють своєрідний архітектурний ансамбль. З другого кінця урочища, що ближче до вулиці Воздвиженської, розкинулись будівлі міського стадіону.

Друга особливість території Магерок - це збереження типового жилого середовища передмістя, основою для формування якого послужила дорегулярна гребінчато-вулична система. Традиційно садибна забудова іде в один ряд вздовж вулиць Воздвиженської, Революції, Широкомагерської, Сивкова. Виділяється серед цих будівель тільки Хрестовоздвиженська церква з трапезною і дзвіницею.

Зовсім недавно за першим рядом будинків, які виходять на вулицю Широкомагерську в районі вулиці Матросова зведені три жилі п'ятиповерхові будинки, в архітектурі яких використані еkleктичні елементи гогики.

Забудова частини Нового міста від площі Гоголя до вулиці Московської теж традиційно садибна. Цінною історичною будовою є Спасо-Преображенська церква, яка зазнала сильної руйнації. На її

території в 1991 р. був встановлений знак, який засвідчував, що тут під час перевезення з Петербурга тіла Т.Г.Шевченка до Канева відбулась панахида.

Вулиця Московська, починаючи від магазину "Зірочка", забудована сучасними типовими жигловими будинками. В східній частині від вулиці Московської зведено ціле житлове містечко (район вулиці Семанка), до якого прилягає міська та районна лікарні.

Далі, за міським центральним (Троїцьким) кладовищем, по вулиці Космонавтів розмістився житловий район військового містечка з 4-5 поверховими будинками.

Напроти кладовища, неподалік від вулиці Чернігівської, зведений в 90-х роках ХХ ст. цікавий в архітектурному відношенні будинок. Це офіс лабораторії скануючих пристроїв.

В районах Вороб'ївки (між вулицями Шолом Алейхєма і Остром) та Овдїївки (планувальну основу складають вулиці вздовж русла річки Остер) розмістились житлові одноповерхові садибного типу будинки, частково оповлені або ж збудовані за останні роки.

Головною вулицею Овдїївки, її транспортною артерією є вулиця Овдїївська, яка щиро втратила своє історичне торгове значення. Композиційним центром забудови передмістя був і в якійсь мірі залишається комплекс Введенського монастиря. Цьому сприяють невисокі будівлі в даному місці регіону, які носять традиційний характер і зведені, в основному, за типовими проєктами. Інтерес виявляють типові фасади з цегли, декоровані крученими колонами, роговими башечками (вул. Овдїївська, 28; Богуна, 18, 24). В забудові вул. Овдїївської збереглися рідкісні будинки ХVІІІ ст. (вул. Овдїївська, 30, 39), житлий садибний комплекс початку ХІХ ст. (вул. Овдїївська, 4-6) та ін.

Характерною особливістю забудови садибного комплексу цього регіону є 1,5 поверхові будинки, де в підвальних поверхах розміщувались служби. Стилістика побудов типова для провінційного класицизму початку ХІХ ст. Це підтверджує будинок купця Почєкіна по вулиці Богуна №12, фасад і внутрішнє планування якого були спогорені пізнішими перебудовами.

Типологічним егілістичним різноманіттям відрізняється забудова вулиці Овдїївської на ділянці від площі Лєгєна до Введенського монастиря, найбільш однорідною - забудова подальшого району Овдїївки та вулиці Червонокозачої, яка прокладена в ХІХ ст. і здійснена на основі проєктних вимог.

Дєградация середовища початку вулиці Овдїївської зумовлена

дегенерацією Введенського монастиря, в оргненням 4-5 поверхових продовжених жилих будівель в садибну структуру забудови цієї вулиці з боку Остра та інших об'єктів, які сприймалися як іпородні елементи в історичній частині міста. Особливо змінилась ця частина Ніжина за останні десять років, коли тут виріс щільний житловий масив, в основному, з типовими будинками, які не збагачують архітектуру міста.

В глибшій вулиці Овдівської, ближче до колгоспу ім. Фрунзе, серед одноповерхових жилих будиночків височить Вознесенська церква, яка виконує в даному регіоні роль архітектурного об'єднувального центру.

Зовсім змінила вигляд нівденна частина Ніжина від вулиці Червонокозачої і Лащенка у напрямку до вокзалу. По вулиці Шевченка (колишній Київській) знесені майже всі одноповерхові будинки і на їх місці вирости жили 5-9-поверхові. На території між вулицями Шевченка і Кірова в 70-90-х роках вирости житлові масиви. Особливо інтенсивним було будівництво в цьому регіоні в 70-80-х роках, коли був відкритий завод "Прогрес", який збудував не тільки житлові будинки для своїх робітників, а й дитячі садочки, школу № 15 та інші об'єкти.

Ближче до центру з'явилась сучасна будова школи № 16 та жили будинки, а також гуртожитки агроколеджу та інституту.

Нові магістралі і висока забудова на півдні Ніжина змінила структуру і лице цієї частини старого міста. Тут майже нічого не залишилось від будівель XIX століття. Ця частина Ніжина - витвір XX століття з типовою архітектурою для стандартних жилих будинків і адміністративних та громадських будівель.

Таким чином, архітектура Ніжина XX століття - це яскраве подвійня старої історичної цінної, багатої в стилевому відношенні, і зовсім нової, але бідної і менш цікавої забудови. Щоб місто мало своє неповторне лице, необхідно, по-перше, зробити все, щоб зберегти історичне ядро, закріпити його, бо цінних архітектурних островочків майже не залишилось в провінційних містах України, і, во-друге, зайнятися проєктуванням нових будинків, які були б цікавими в архітектурному відношенні, свідчили про пошуки архітекторів XX ст. Треба сьогодні думати про те, як наступні покоління будуть оцінювати спадщину своїх батьків.

Для збереження архітектурних пам'яників мішлого багато робить Ніжинська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яка була створена у 1966 році

і яку у різний час очолювали Г.П.Васильківський, В.С.Шоходько. Як свідчить Володимир Семенович Шоходько, на 1 грудня 1991 року на відновлення Миколаївського собору Товариство виділило 20 тис.крб, Вознесенської церкви - 10 тис., Хрестовоздвиженської - 20 тис., на благоустрій території Миколаївського собору - 13 тис., на археологічні розкопки в Ніжині - 5 тис., на спорудження бюста М.В.Гоголя в педінстигугі - 2 тис., пам'ятника міліції - 3 тис., пам'ятника Лисянському - 5041 крб, пам'ятника В. І. Леніну - 14336 крб, на пам'ятний знак визволителям Ніжина - 3 тис., на меморіальний комплекс полеглим - 4 тис., на будівництво пам'ятника Т.Г.Шевченку - 3 тис., на реставрацію грецької Всіхсвятської церкви - 5109 крб.

На початок 1996 року на державному обліку в м.Ніжині було 87 пам'ятників, в тому числі 14 - архітектури, 20 - історичні будови. Місто Ніжин піднесено до історичних міст І-ї категорії. В центрі міста зберігся єдиний історико-архітектурний комплекс будов XVII-XVIII ст. Це основна цінність нашого міста.

На нинішній час у Ніжині 18 культових споруд (6 дючих церков, 4 в стадії реставрації, 3 аварійні, 8 реставрованих), на державному обліку 11, з них 10 республіканського значення і одна - місцевого (Хрестовоздвиженська).

У 1994 році активісти Товариства охорони пам'яток історії та культури розпочали підготовку до створення Ніжинського історико-культурного заповідника: замовлені карти, зроблені фотознімки. 10 лютого 1995 р. Ніжинська міська Рада народних депутатів прийняла рішення (№27) "Про заходи по створенню Ніжинського історико-архітектурного заповідника". Передбачено поставити на облік та взяти під охорону 68 нововиявлених пам'ятників архітектури місцевого значення. Цим же рішенням затверджено список 90 цінних історичних споруд, які необхідно взяти під охорону України у 1996-2000 роках і включити в зону заповідника. Затверджено також перспективний план музефікації відреставрованих об'єктів та створення музейної мережі на базі існуючих музеїв та історичних споруд м. Ніжина. Міськвиконком вийшов з клопотанням перед кабінетом Міністрів України про створення Ніжинського державного історико-культурного заповідника "Древній Ніжин". Цю ініціативу підтримали державний комітет України по туризму, який включив Ніжин до системи маршрутів "Намісто Славутича" та Міністерство культури України. За останні десять років відбудови міста, його відродження приділяли і продовжують приділяти голови

Ніжинської міської Ради депутатів трудящих Романенко А. П. та Приходько М. В. Саме завдяки їх ініціативі і підтримці засяяли своєю первісною красою архітектурні перлини XVII-XVIII ст.

Чимало зробив і продовжує робити для реставрації архітектурних пам'яток також Григорій Васильович Шмаровоз, який ось уже 12 років працює в архітектурі міста, з них половину - головним архітектором. Напередодні святкування 1000-ліття Ніжина він розробив програму прискореної реставрації об'єктів історично-архітектурної спадщини як єдиного комплексу для створення музею під відкритим небом. Ніжин стане зразком забудови міст Лівобережної України XVII-XX ст. Деяко було зроблено до цієї славної дати, зокрема поставлена огорожа навколо скверу ім. М. В. Гоголя, музею "Поштова станція", медичного училища. Виготовлені та встановлені стелли на в'їздах до Ніжина тощо.

Міськвиконком розробив розгорнуту програму по збереженню пам'яток старовини. Деякі важливі об'єкти, що погребували реставрації, були закріплені за великими підприємствами, зокрема за "Прогресом" - Благовіщенський собор, за механічним заводом - Покровська церква, за "Ніжинсільмашем" - Введенський монастир. Ці підприємства зобов'язувалися реставрувати історичні об'єкти за досить короткочас. "Ніжинсільмаш" уже розпочав роботу, але нині все це припинено і невідомо, чи зможуть уже ці підприємства допомогти місту в реставрації цих будов, бо переважна їх більшість у зв'язку з економічною кризою не працює.

Багато зробила для відродження історичних пам'яток духовної культури ремонтно-реставраційна бригада на чолі з Григорієм Семеновичем Сипшівцем. Миколаївський собор, комплекс грецьких храмів - Всіхсвятська, Троїцька і Миколаївська церкви, Гімназія вищих наук та інші цінні об'єкти, які вражають своєю красою ніжинців та гостей міста - все це робота дбайливих реставраторів, які своїми вмілими руками відроджують будови XVII-XIX ст. у їх первісному стані.

Нині створена ініціативна група, яка шукає меценатів, спонсорів, які б допомогли у цей складний час утвердження української державності, економічної розрухи врятувати найдорожчі перлини архітектурного будівництва Ніжина XVII-XIX ст. Перші її кроки (реставрація Покровської церкви), засвідчують, що сподівання підтверджуються конкретними справами.

НАЙВАЖЛИВІШІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В МЕЖАХ МІСТА

1. Городище та посад літописного Ніжатина (X-XIII ст.) (центральна частина Ніжина на лівому березі р.Остер в межах вулиць Червона Гребля, Б.Хмельницького, Лащенка та пл.Леніна) фактично охоплює територію Старого Міста. Загальна площа близько 40 га.
2. Поселення Воздвиженське (X-XIII ст.) на правому березі р.Остер (вул.Воздвиженська, в р-ні кінотеатру Ленінського комсомолу, землі Зеленгоспу). Площа близько 1 га.
3. Поселення Переяслівське (XI-XIII ст.) - на лівому березі р.Остер, вул. Переяслівська. Площа близько 1,5 га,
4. Поселення доби бронзи в районі ДОКУ (2 тис. до н.е). Знаходиться під приватними садибами.

Городище та посад літописного Уненіжа (урочище Городок) (XI-XIII ст.) на цьому ж місці поселення доби бронзи (2 тис. до н.е.), скіфського часу (6-5 ст. до н.е.), ранніх слов'ян (3-5 ст. н.е.). Вул.Комунарів (територія садового кооперативу "Левада"). Площа близько 20 га.

5. Місце знахідки „Поховання воїна" (XI-XII ст.) (землі Учгоспу агротехнічного коледжу, вул.Механізаторів/-. Територія знаходиться під наглядом.
6. Поселення Магерки-I та Магерки-II на північно-західній околиці Ніжина (доба бронзи, X-XIII ст.). Місце знахідки Ніжинського скарбу срібників X-XI ст. (1852 р.) Площа пам'яток відповідно близько 1,5 та I га.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ, ЩО ПОСТАВЛЕНІ НА ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК

1. Введенський собор. 1775 р. Овдіївська, 44.
2. Гімназія вищих наук (ліцей). 1817 р. Майд. Гоголя, 2.
3. Церква Іоанна Богослова. 1752 р. Гоголя, 6.
4. Миколаївський собор, 1669 р. Гоголя, 19.
5. Грецький магістрат. 1785 р. Гребінки, 21.
6. Михайлівська грецька церква. 1719-1729 рр. Гребінки, 29.
7. Всіхсвятська грецька церква. 1786 р. Гребінки, 29.
8. Троїцька грецька церква. 1733 р. Гребінки, 35.

9. Церква Преображення господня. 1757 р. Московська, 7.
10. Благовіщенський собор. 1716 р. Стефана Яворського, 4.
11. Покровська церква. 1765 р. Подвійського, 23.
12. Миколаївська церква. 1873 р. Подвійського, 23а.
13. Будинок міської думи. Кін XVIII ст. Студентська, 2.
14. Хрестовоздвиженська церква. 1775 р. Воздвиженська, 33.

**БУДИНКИ ТА СПОРУДИ, ЩО ПРОПОНУЮТЬСЯ ДЛЯ
ПОСТАНОВКИ НА ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК ЯК ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ**

**1. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВВЕДЕНСЬКОГО
МОНАСТИРЯ.**

- 1.1. Дзвіниця Введенського монастиря. 1814 р. Овдіївська, 44.
- 1.2. Церква Іллі тепла. 1814 р. Овдіївська, 44.
- 1.3. Келії Введенського монастиря. 1857 р. Овдіївська, 44.
- 1.4. Огорожа Введенського монастиря. 1849 р. Овдіївська, 44.
- 1.5. Льох втраченого будинку ігуменні. 1767 р. Овдіївська, 44.
- 1.6. Крамниця Введенського монастиря. Кін. XIX ст.
- 1.7. Господарська будівля Введенського монастиря. 1861 р. Овдіївська, 45.
- 1.8. Служби Введенського монастиря. 1861 р. Овдіївська, 45.
- 1.9. Готель Введенського монастиря на економічному подвір'ї. 1863 р. Овдіївська, 47.

**2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС ГРЕЦЬКОГО
БРАТСТВА**

- 2.1. Аптека Михайла Лігди. 1777. Московська, 2.
- 2.2. Грецьке Олександрівське училище. 1817 р. Гребінки, 24.
- 2.3. Житловий будинок грецької колонії. XVIII ст. Гребінки, 18.
- 2.4. Огорожа Троїцької церкви. XIX ст. Гребінки, 35.
- 2.5. Огорожа грецьких церков. XIX ст. Гребінки, 29.
- 2.6. Грецькі торгові склади. XVIII ст. Гребінки, 26.

**3. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС НІЖИНСЬКОЇ
ПОШТИ**

- 3.1. Будинок поштової контори, 70-і рр. XVIII ст. Поштова, 5.
- 3.2. Будинок поштових службовців, 70-і рр. XVIII ст. Поштова, 5.
- 3.3. 1-а конюшня поштової станції. 70-і рр. XVIII ст. Поштова, 5.
- 3.4. 2-а конюшня поштової станції. 70-і рр. XVIII ст. Поштова, 5.
- 3.5. Купецький будинок. Кін. XIX ст. Поштова, 9.
- 3.6. Будинок XIX ст. (типографія Глезера), Радянська, 2.

**4. АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНИЙ КОМПЛЕКС САДИБИ
ЛІЦЕЮ.**

- 4.1. Будинок служб Ліцею. 1806-1826 рр. Кронів'янського, 2.
- 4.2. Каретник садиби Ліцею, 1806-1826 рр. Кронів'янського, 2.
- 4.3. Конюшня Ліцею. 1806-1826 рр. Кронів'янського, 2.

- 4.4. Житловий корпус Ліцею. 1840-і рр. Кропив'янського, 2.
- 4.5. Житловий корпус Ліцею, 1840-і рр. Кропив'янського, 2.

5. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС НІЖИНЬСЬКОГО ЗАМКУ

- 5.1. Церква Богоявлення Господня. 1721 р. Подвойського.
- 5.2. Огорожа церкви Богоявлення Господня. XVIII ст.
- 5.3. Будинок острогу. Пер. пол. XIX ст. Подвойського, 18.
- 5.4. Будинок в комплексі острогу. Пер. пол. XIX ст. Подвойського, 18.
- 5.5. Колодязь XVII ст. на території Замку.
- 5.6. Пороховий льох XVII-XVIII ст.
- 5.7. Фрагмент земляного валу фортеці XVII-XVIII ст.
- 5.8. Будинок електростанції. 1914 р. Московська, 3.
- 5.9. Дзвіниця Покровської церкви. Пер. пол. XIX ст. Подвойського, 23.
- 5.10. Огорожа Покровської церкви. XIX ст. Подвойського, 23.
- 5.11. Будинок куцця Кардебаштова. Кін. XIX ст. Подвойського, 15.
- 5.12. Будинок куцця Кардебаштова. Кін. XIX ст. Подвойського, 17.
- 5.13. Церква Василя Великого. 1788 р. Василівська, 39.
- 5.14. Цивільний будинок (колишнього трикласного училища). Поч. XIX ст. Московська, 13а.

6. АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС МИКОЛАЇВСЬКОГО СОБОРУ

- 6.1. Церква Іоанна Предтечі. 1842 р. Батьюка, 16.
- 6.2. Торгові ряди Миколаївського собору. Батьюка, 16.

7. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ

- 7.1. Церква Петра та Павла з трапезною. 1808 р. Гоголя, 12.
- 7.2. Крампиці Благовіщенського монастиря. 1808 р. Гоголя, 10.
- 7.3. Келії настоятеля Благовіщенського монастиря. 1808 р. Гоголя, 12 (Леніна, 15).
- 7.4. Службова будівля (будинок скарбника Благовіщенського монастиря). 1857 р. Леніна, 13.
- 7.5. Конюшня Благовіщенського монастиря. XVIII ст. Гоголя, 12.
- 7.6. Огорожа монастиря. 1808 р. Стефана Яворського, 4.
- 7.7. Брагські келії монастиря. 1750 р. Стефана Яворського, ба.
- 7.8. Господарські будівлі монастиря. XVIII ст. Стефана Яворського, 6б.

8. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВУЛИЦІ ГЛІБОВА

- 8.1. Особняк чиновника. Кін. XIX ст. Глібова, 1.
- 8.2. Будинок Величковських. XVIII ст. Глібова, 10.
- 8.3. Будинок Носівського сотника Шауди. XVIII ст. Глібова, 5.

9. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВУЛИЦІ ГРЕБІНКИ

- 9.1. Будинок окружного суду. XVIII ст. Гребінки, 4.
- 9.2. Будинок служб міської садиби. XVIII ст. Гребінки, 6.

10. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВУЛИЦІ ЛЕНІНА

- 10.1. Панський будинок в міській поміщицькій садибі. 1820 р, Леніна, 11.
- 10.2. Службова будівля в міській поміщицькій садибі, 1820 р, Леніна, 11.

11. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВУЛИЦІ ОВДІЇВСЬКОЇ

- 11.1. Вознесенська церква. 1805 р. Овдіївська, 117.
- 11.2. Житловий будинок. Поч. XIX ст. Овдіївська, 4.
- 11.3. Житловий будинок. Поч. XIX ст. Овдіївська, 6.
- 11.4. Житловий будинок, XIX ст. Овдіївська, 14.
- 11.5. Грецька кам'яниця. XVIII ст. Овдіївська, 39.

12. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ВУЛИЦІ МОСКОВСЬКОЇ (НОВОГО МІСТА)

- 12.1. Житловий будинок. Кін. XVIII ст. Московська, 22.
- 12.2. Житловий будинок. Кін. XVIII ст. Московська, 24.

13. КОМПЛЕКС ЦЕРКВИ ІОАННА БОГОСЛОВА. XVIII ст. ГОГОЛЯ, 6

- 13.1. Будинок священника церкви Іоанна Богослова. XVIII ст. Гоголя, 6.

14. ОКРЕМІ БУДІВЛІ

- 14.1. Будинок пожежної команди, 1910 р. Студентська, 2.
- 14.2. Церква Святих Костянтина та Єлени на кладовищі. XIX ст.
- 14.3. Різдвяна церква на колишньому кладовищі. Кін. XVIII-ноч. XIX ст.

ЦІННІ ІСТОРИЧНІ БУДІВЛІ ТА СПОРУДИ

1. Колишній готель, 1898 р. Батюка, 7.
2. Житловий будинок, сер. XIX ст., Батюка, 8.
3. Промислова будівля, Богуна, 10.
4. Будинок купця Почекіна, поч. XIX ст., Богуна, 12.
5. Житловий будинок, сер. XIX ст., Боженка, 2.
6. Будинок офіцерського зібрання. XIX ст., Володарського, 1а.
7. Житловий будинок. 40-і рр. XIX ст., Глібова, 6.
8. Будинок купецького зібрання. 1894 р., Гоголя, 4.
9. Будинок Самохіної, Пер.пол. XIX ст., Гоголя, 7а.
10. Готель, кін. XIX ст., Гоголя, 8.
11. Торговий будинок. XIX ст., Гоголя, 13а.

12. Будинок А.Ф.Кушакевича, 40-і рр. XIX ст., Гоголя, 15.
13. Цивільна будівля, кін. XIX - поч. XX ст., Гоголя, 17.
14. Житловий будинок, др.п. XIX ст., площа Гоголя, 5.
15. Житловий будинок, кін. XIX ст., пл. Гоголя, 7.
16. Житловий будинок, поч. XIX ст., Гребінки, 7.
17. Житловий будинок з винним льохом, сер. XIX ст., Гребінки, 9.
18. Житловий будинок, кін. XIX ст., Гребінки, 16.
19. Житловий будинок грецької колонії. поч. XIX ст., Гребінки, 20.
20. Цивільний будинок, XIX ст., Гребінки, 37.
21. Житловий будинок, XIX ст., Гребінки, 39.
22. Житловий будинок. XIX ст. Дзержинського, 23.
23. Житловий будинок, XIX ст., Набережна, 13.
24. Громадська будівля. 1901 р., Московська, 54.
25. Тінова поміщицька садиба, поч. XIX ст., Кропив'янського, 4.
26. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Лашенко, 8.
27. Купецький будинок, кін. XIX ст., Лашенко, 12.
28. Будинок почесного громадянина Левченко О.І., кін. XIX ст., Леніна, 18.
29. Житловий будинок. XIX ст., Стефана Яворського, 1.
30. Кавярня, пер.пол. XIX ст., Стефана Яворського, 3.
31. Житловий будинок, Стефана Яворського, 7.
32. Каретник, кін. XIX ст., Стефана Яворського, 10.
33. Торгова будівля, кін. XIX - поч. XX ст., Московська, 1.
34. Торгові склади, кін. XIX - поч. XX ст.
- 35а. Торгова будівля, кін. XIX - поч. XX ст.
36. Торгова будівля, кін. XIX - поч. XX ст.
37. Торгова будівля, кін. XIX - поч. XX ст.
38. Двох'ярусні льохн, XVIII ст., Овдіївська, 8.
39. Будинок Н.І.Пашковської, сер.-др.пол. XIX ст., Овдіївська, 27.
40. Житловий будинок, др.пол. XIX ст., Некрасова, 1.
41. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Подвойського, 1/2.
42. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Подвойського, 1а.
43. Житловий будинок, XIX ст., Подвойського, 5.
44. Житловий будинок, XIX ст., Подвойського, 7.
45. Житловий будинок, сер. XIX ст., Поштова, 11.
46. Житловий будинок, XIX ст., Радянська, 1.
47. Житловий будинок, кін. XIX ст., Радянська, 2.
48. Будинок типографії. Радянська, За.
49. Житловий будинок, поч. XIX ст., Радянська, 5.
50. Житловий будинок, кін. XIX ст., Студентська, 1.
51. Житловий будинок, кін. XIX ст., Клари Цеткін, 2.
52. Будинок реального училища, 1895 р., Шевченко, 10.

БУДИНКИ, ЩО МАЮТЬ МІСТОВАБУДІВЕЛЬНУ ЦІННІСТЬ

- а. Будівлі традиційної архітектури, що є невід'ємними складовими частинами історичних ансамблів вулиць та майданів, формують лице самобутньої забудови.
1. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Богуна, 16.
 2. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Леніна, 5.
 3. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Леніна, 7.
 4. Житловий будинок, кін. XIX - поч. XX ст., Леніна, 8.
 5. Житловий будинок, кін. XIX ст., Московська, 4.
 6. Житловий будинок, кін. XIX ст., Гребінки, 14.
 7. Житловий будинок, XIX ст., Глібова, 13.
 8. Житловий будинок, Гребінки, 10.
 9. Житловий будинок, Гребінки, 11.
 10. Житловий будинок, др. пол XIX ст., Гребінки, 13.
 11. Житловий будинок, Леніна, 10.
 12. Житловий будинок, кін. XIX ст., Леніна, 12.
 13. Житловий будинок, Батюка, 5.
 14. Житловий будинок, Глібова, 2.
 15. Житловий будинок, Глібова, 4.
 16. Житловий будинок, Глібова, 7.
 17. Житловий будинок, Гребінки, 2.
 18. Житловий будинок, Гребінки, 12.
 19. Житловий будинок, Набережна, 2.
- б. Будинки, що є характерним прикладом рішення типових цегляних фасадів.
1. Житловий будинок, 1912 р., Некрасова, 3.
 2. Житловий будинок, Богуна, 24.
 3. Житловий будинок, Богуна, 18.
 4. Житловий будинок, Овдіївська, 28.
- в. Будинки, що фіксують втрачені елементи планування XVIII ст.
1. Житловий будинок, Гербея, 8.
 2. Житловий будинок, Гоголя, 11.
 3. Житловий будинок, Гребінки, 17.
 4. Житловий будинок, пер.пол. XIX ст., Гоголя, 7а.
- г. Будинки, що втратили первісний декор фасадів внаслідок ремонтних робіт останнього періоду.
1. Житловий будинок, Глібова, 9.
 2. Житловий будинок, Гребінки, 8.
 3. Купецький будинок, Московська, 20.
 4. Житловий будинок, Крупської, 8.
 5. Житловий будинок, Овдіївська, 42.
 6. Житловий будинок, Батюка, 5а.
 7. Житловий будинок, кін. XVIII ст., Московська, 24.
 8. Житловий будинок, кін. XVIII ст., Московська, 22.

9. Цивільна будівля, поч. ХІХ ст., Московська, 13а.
10. Житловий будинок, кін. ХІХ ст., Гребінки, 16.
11. Готель, кін. ХІХ ст., Гоголя, 8.

д. Відомі цінні будівлі та споруди, що виразно формували місто та не збереглися.

1. Житловий будинок, Глібова, 3.
2. Дзвіниця Петропавлівської церкви, 1808, Гоголя, 12.
3. Будинок магістрату з торговими рядами, кін.ХVІІІ ст., Гоголя,16.
4. Дзвіниця Миколаївського собору, Гоголя, 19.
5. Дзвіниця грецьких церков, ХІХ ст., Гребінки, 29.
6. Дзвіниця Преображенської церкви, ХІХ ст., Московська, 7.
7. Тепла церква, 1857, Московська, 7.
8. Успенська церква. 1762, Крунської, 1.
9. Дзвіниця Успенської церкви, ХІХ ст., Крунської, 1.
10. Петропавлівський костіол, ХІХ ст., Овдіївська, 2.
11. Житловий будинок, поч. ХІХ ст., Овдіївська, 5.
12. Церква Покрови Пресвятої Богородиці з приділом святого Миколая Чудотворця, Овдіївська, 44.
13. Житловий будинок, Поштова, 1.
14. Флігель в комплексі поштової станції, 70-і рр, ХVІІІ ст.,Поштова.1.
15. Житловий будинок, Радянська, 1.
16. Службовий будинок в комплексі садби Ліцею, Кропив'янського, 2.

ІСТОРИЧНІ БУДИНКИ

1. Будинок, в якому народився художник М.С.Самокіш. 1860 р., Поштова, 5.
2. Готель поштової станції, в якому зупинялись:
 - Т.Г.Шевченко в лютому 1846 р.;
 - Д.І.Фопвізін 1744,1745-92 рр.;
 - О.С.Пункін 1820 та 1824 р.;
 - декабрист С.Г.Волконський в січні 1821 р.;
 - О.С.Грибоедов 31 травня- 1 червня 1825 р.;
 - М.В.Гоголь 14-15 грудня 1828 р.;
 - М.І.Глінка 21 та 28 травня 1838 р.;
 - В.І.Даль та С.П.Гребінка в травні 1844 р.;
 - П.С. Лесков, А.В.Маркович та інші видатні особи.
3. Будинок, в якому М.В.Гоголь читав свої твори, Леніна, 11.
4. Одна з перших аптек на Чернігівщині (аптека грека Михайла Лігди), 1777 р., Московська, 2.
5. Будинок козацької тюрми, де в роки Великої Вітчизняної війни 1942-1943 рр. були розстріляні сотні мирних жителів. Будинок острогу, де в 1830 р. був ув'язнений Устим Кармалюк, Подвойського, 18.
6. Будинок Ліцею, де навчалися:
 - іншомовники М.В.Гоголь, 1821-1828 рр.;

С.П.Гребінка, 1825-1832 рр.;
М.В.Куколник, 1820-1828 рр.;
вчений-філософ П.Редькін, 1821-1828 рр.;
етнограф К.М.Сементонський, 1837-1840 рр.;
академік Н.С.Державін, 1897-1900 рр.;
поет Ф.К.Богусевич, 1865-1868 рр.;
поет-байкар Л.І.Глібов, Кропив'янського, 2.

7. Будинок, в якому проживав латиський живописець-пейзажист Ю.Я.Фелдере, 1905-1909 рр., площа Гоголя, 7.
8. Будинок, в якому проживав поет-байкар Л.І.Глібов, 1852-1855рр., 1863-1867 рр., Некрасова, 2.
9. Будинок, в якому проживав академік О.О.Богомолець, 1886-1906 рр., Воздвиженська, 26.
10. Будинок, де проживав Герой Радянського Союзу, керівник антифашистського підпілля Я.П.Батюк, 1941-1943 рр., Преображенська, 6.
11. Будинок бібліотеки педінституту, де перебував перший повітовий ревком в 1917-1918 рр., Гоголя, 4.
12. Будинок, де відбувся 1 повітовий з'їзд комсомолу, Радянська, 5.
13. Будинок, де розміщувався штаб Тарацанської полку в 1919 р., Гоголя, 8.
14. Культпросвітне училище, де навчався Герой Радянського Союзу Мірошник О.С., Овдіївська, 47.
15. Будинок, в якому зупинявся керівник Ніжинського повстання 1918 р, проти німецьких окупантів, командир 1-ої Української радянської дивізії М.Г.Кропив'янський, Овдіївська, 69.

Зміст

Історичні події та їх вплив на забудову Ніжина.....	3
Будівництво в Ніжині у XVII - XVIII ст.	14
Дерев'яне церковне будівництво	31
Мурована культова архітектура	39
Архітектура Ніжина XIX ст.	67
Свосвідність забудови Ніжина у XX ст.	80
Додатки.....	92

Самоненко Григорій Васильович
Самойленко Сергій Григорович

Підписано до друку 26.09.97р. Формат 60x84/16
Умовно друк. арк. 5.8. Наклад 500 прим.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Замовлення № 361.

ТОВ "Наука-сервіс"
251200, м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2

**ЗАКОНОМІРНОСТІ УТВОРЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО
ФОРМУВАННЯ В РАННІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ
(до 70-х рр. XVIII ст.)**

**А. ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНІ УМОВИ ЗАСНУВАННЯ
ТА РОЗВИТКУ МІСТА.**

1 - місце заснування давнього поселення - урочище "Горб", захищеного з усіх боків руслом ріки та непрохідними болотами;

2 - сухий прохід між болотистими рукавами старого русла Востру - місце спорудження Київських воріт;

3,4 - мілководні переправи через річку - місце спорудження Московських та Чернігівських воріт.

Б. ПЛАНУВАЛЬНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЗАБУДОВИ.

1 - вулиця (нині Гоголя, заштрихована), що з'єднувала фортецю з Київськими воротами, набула значення торгового та громадського центру, стала місцем зосередження основної частини храмових і громадських споруд;

2 - міські ворота, що обумовили напрями основних вулиць в плані міста та визначили осі обзору, на яких було розміщено провідні храмові споруди.

**В. ВНУТРІШНІ І ЗОВНІШНІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ ТА
ПРОСТОРОВІ ЗВ'ЯЗКИ СТАРОГО МІСТА І ЗАМКУ
ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ХРАМОВИХ
СПОРУД.**

1 - Миколаївський собор (1655 р.) - розміщений на перетині основних планувальних і візуальних осей перед в'їздом в Замок;

2 - Благовіщенський монастир (1716 р.) - на головній вулиці перед Соборним майданом;

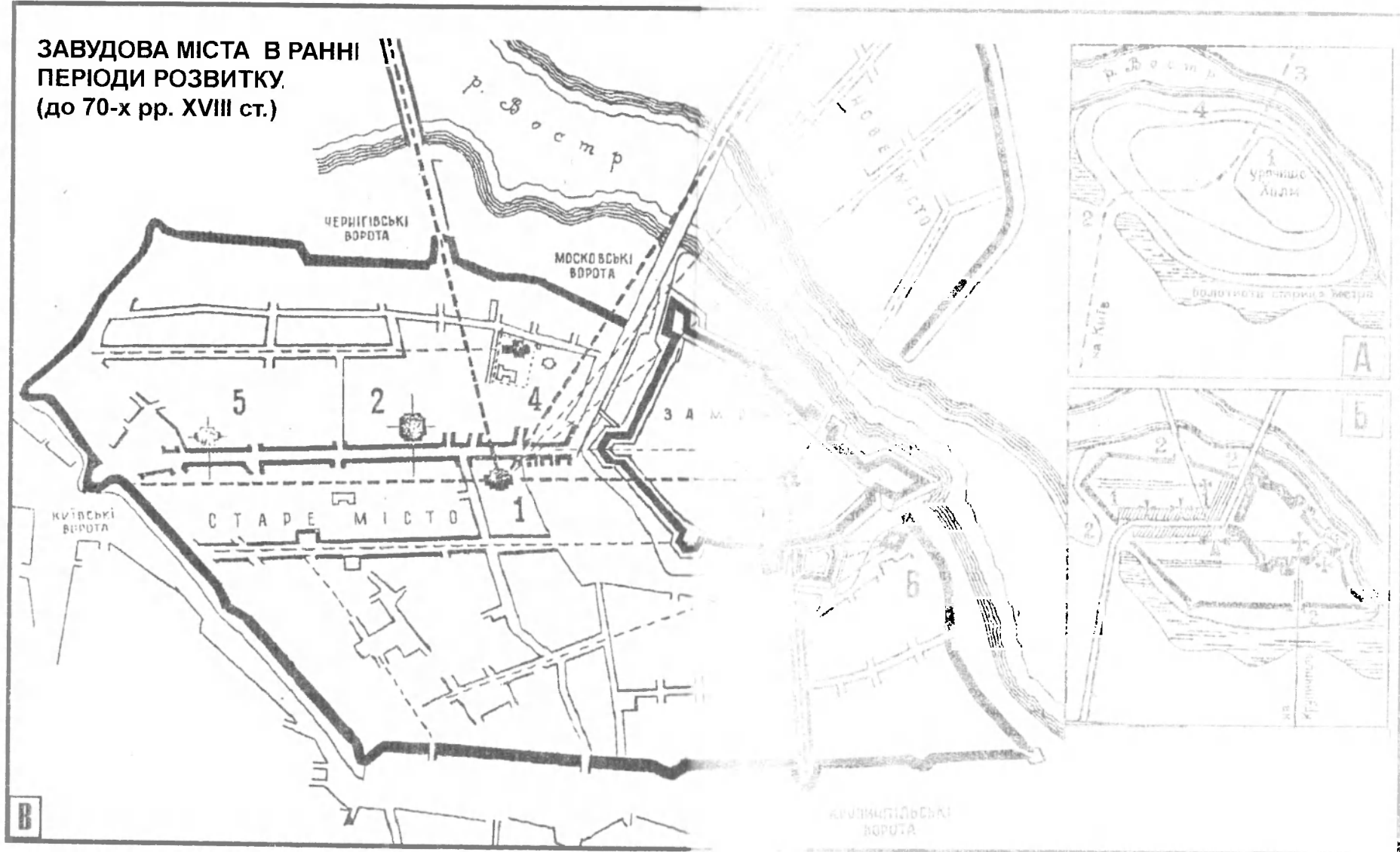
3 - Богоявленська (Замкова) церква - на перетині осей Київських та Круничпільських воріт;

4 - грецький квартал з Михайлівською (Грецькою, 1729 р.) та Троїцькою (1733 р.) церквами - розміщений біля торгових рядів, майдану, під валами Замку;

5 - церква Іоанна Богослова - споруджена біля майдану Київських воріт, від яких бере початок головна вулиця міста.

Додаток 2.

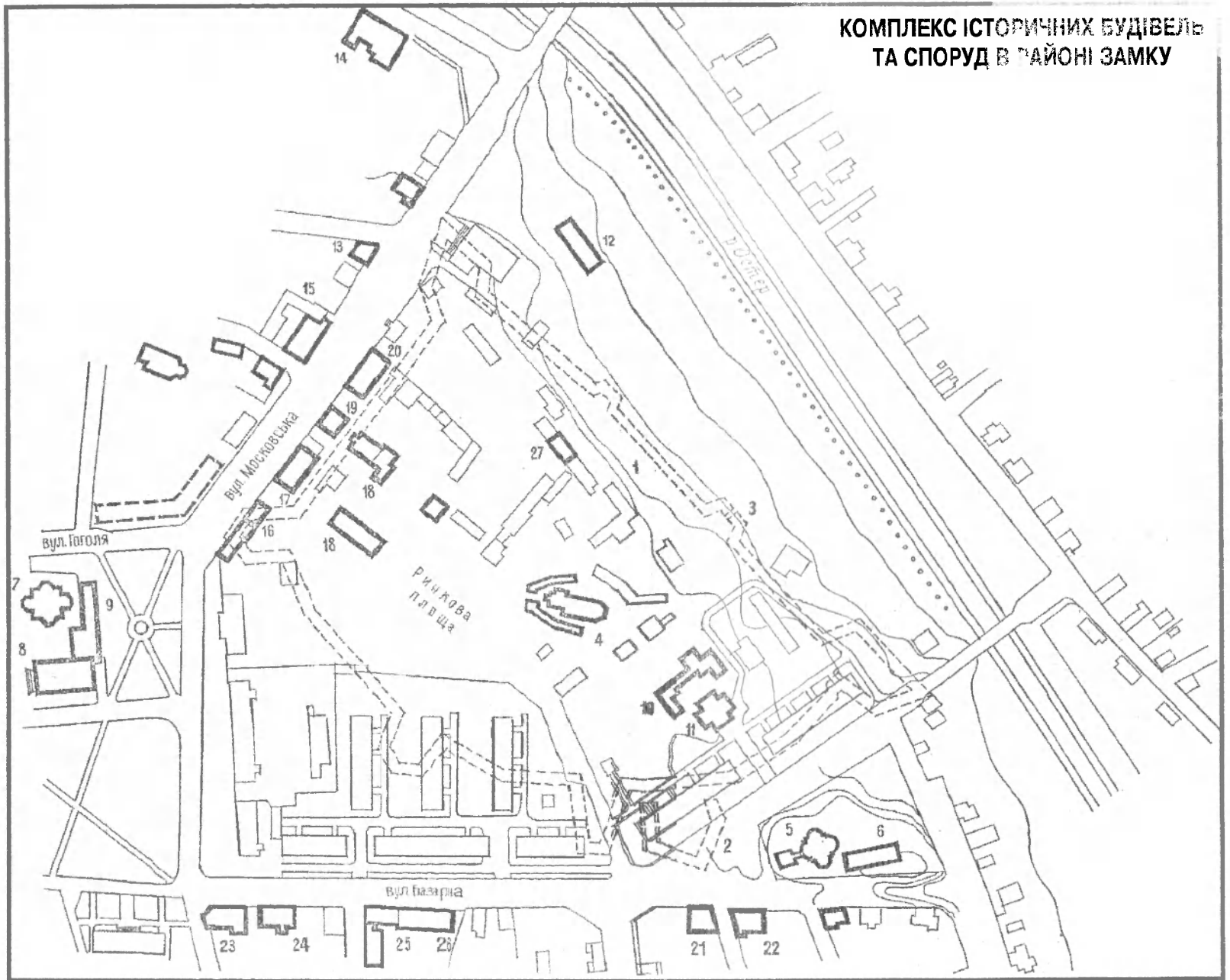
ЗАВУДОВА МІСТА В РАННІ
ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ.
(до 70-х рр. XVIII ст.)

КОМПЛЕКС ІСТОРИЧНИХ БУДІВЕЛЬ ТА СПОРУД В РАЙОНІ ЗАМКУ

1. Залишки земляного валу Ніжинського замку 1749 р. Д.де Боскет.
2. Обриси колишнього форту. 1749 р.
3. Місце колишніх Водяних воріт. 1749 р.
4. Церква Богоявлення Господня (Замкова) 1721 р. з дзвіницею 1826 р. (верхи втрачені).
5. Покровська церква. 1765 р. Подвойського, 23.
6. Миколаївська церква. 1873 р. Подвойського, 23а.
7. Миколаївський собор. 1655 рр.
8. Церква Іоанна Предтечі. 1842 р.
9. Торгові ряди Миколаївського собору.
10. Острог (пер. пол. XIX ст.), де в 1830 р. було ув'язнено Устима Кармелюка. Подвойського, 18.
11. Будинок в комплексі острогу. Пер. пол. XIX ст.
12. Будинок електростанції. 1916 р. Московська, 3.
13. Аптека Михайла Лігди . 1740 р.
14. Цивільна споруда. 1903 р. Набережна, 17.
15. Грецька крамниця. XVIII ст. Гребінки, 26.
16. Торговий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Московська, 1.
17. Торговий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Московська, 1.
18. Торгові склади. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Московська, 1.
19. Торговий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Московська, 1.
20. Торговий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Московська, 1.
21. Будинок купця Кардебаштова. Кін. XIX ст. Подвойського, 15.
22. Будинок купця Кардебаштова. Кін. XIX ст. Подвойського, 17.
23. Жилий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Подвойського, 1/2.
24. Жилий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Подвойського, 1а.
25. Жилий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Подвойського, 5.
26. Жилий будинок. Кін. XIX ст. -поч. XX ст. Подвойського, 7.
27. Пороховий льох. XVII ст.

Додаток 3.

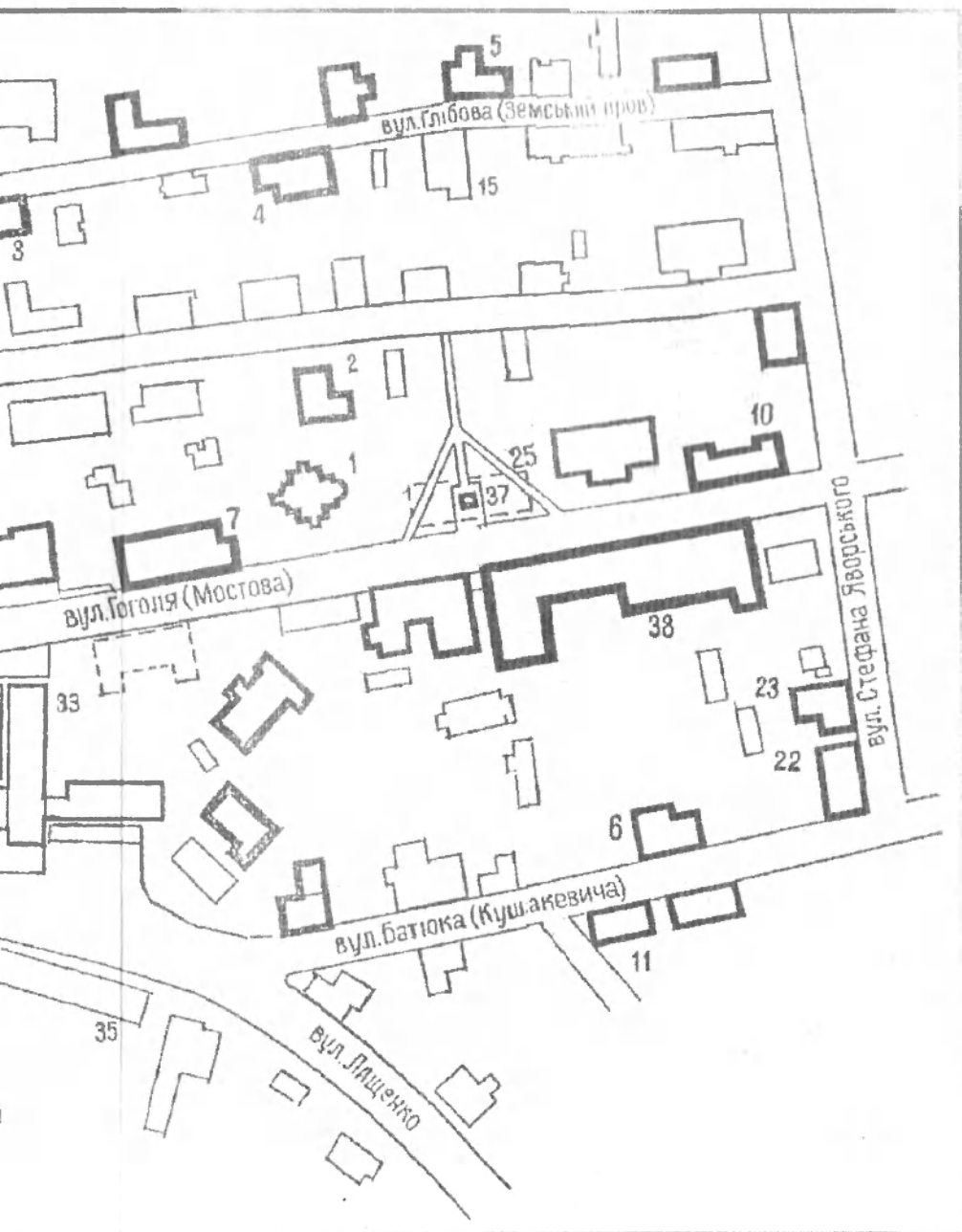
ЦЕНТРАЛЬНА ПЛОЩА МІСТА (РАЙОН КОЛИШНІХ КИЇВСЬКИХ ВОРИТ)

1. ЦЕРКВА ІОАННА БОГОСЛОВА. 1752. ГОГОЛЯ, 6.
2. БУДИНОК СВЯЩЕННИКА. XVIII СТ. ГОГОЛЯ, 6.
3. ОСОБНЯК ЧИНОВНИКА. XIX СТ. ГЛІБОВА, 1.
4. БУДИНОК НОСІВСЬКОГО СОТНИКА ШАУЛИ. XVIII СТ. ГЛІБОВА, 5.
5. БУДИНОК ВЕЛИЧКОВСЬКИХ. XVIII СТ. ГЛІБОВА, 10.
6. КУПЕЦЬКИЙ БУДИНОК XIX СТ. БАТЮКА 14
7. БУДИНОК КУПЕЦЬКОГО ЗІБРАННЯ. 1894. ГОГОЛЯ, 4.
8. БУДИНОК САМОХІНОІ (ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ П.Ф. КРЕСТИНСЬКОЇ). ГОГОЛЯ, 7.
10. ГОТЕЛЬ. КІН. XIX СТ. ГОГОЛЯ, 8.
11. ГОТЕЛЬ "ЛІВАДІЯ". 1898. БАТЮКА, 7.
12. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. СЕР. XIX СТ. БАТЮКА, 8.
13. ДЕРЕВ'ЯНИЙ БУДИНОК З МЕРЕЖИВОМ. ГЛІБОВА, 4.
14. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ГЛІБОВА, 2.
15. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ГЛІБОВА, 7
16. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ГЛІБОВА, 13.
17. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. 40-І РР. XIX СТ. ГЛІБОВА, 3.
18. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ПОЧ. XIX СТ. ОВДІВСЬКА, 4.
19. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ПОЧ. XIX СТ. ОВДІВСЬКА, 6.
20. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ПЕРША ПОЛ. XIX СТ. ГОГОЛЯ, 7А.
21. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ГОГОЛЯ, 11.
22. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. XIX СТ. СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО, 1.
23. КАВ'ЯРНЯ. ПЕР. ПОЛ. XIX СТ. СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО, 3.
24. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ МАТЕМАТИК БОГОЛЮБОВ М. М. ОВДІВСЬКА.
25. МІСЦЕ БУДИНКУ ДВОР'ЯНСЬКОГО ЗІБРАННЯ. XIX СТ. ЯКИЙ ВІДВІДАВ
Т.Г. ШЕВЧЕНКО У 1846 Р. ГОГОЛЯ, 6.
26. МІСЦЕ КОЛИШНЬОГО ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО КОСТЬОЛУ. XIX СТ (НЕ ЗБЕРІГСЯ).
27. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ГЛІБОВА, 3 (НЕ ЗБЕРІГСЯ).
28. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК. ОВДІВСЬКА, 5 (НЕ ЗБЕРІГСЯ).
29. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК З КРАМНИЦЕЮ. 1958 Р.
30. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК З КРАМНИЦЕЮ. 1959-1960 РР.
31. ГУРТОЖИТОК ПЕДІНСТИТУТУ.
32. ТЕХНІКУМ МЕХАНІЗАЦІЇ.
33. БУДИНОК РАД. НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ.
34. ЦЕНТРАЛЬНИЙ УНІВЕРМАГ.
35. ГОТЕЛЬ "НІЖИН".
36. ПАМ'ЯТНИК В. І. ЛЕНІНУ. 1974. СКУЛЬПТОР О. О. КОВАЛЕВ.
37. ПАМ'ЯТНИК ВІТЧИЗНЯНОМУ МОРЕПЛАВЦЮ Ю.Ф. ЛИСЯНСЬКОМУ.
38. ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ П. І. КУШАКЕВИЧ. ГОГОЛЯ, 15.

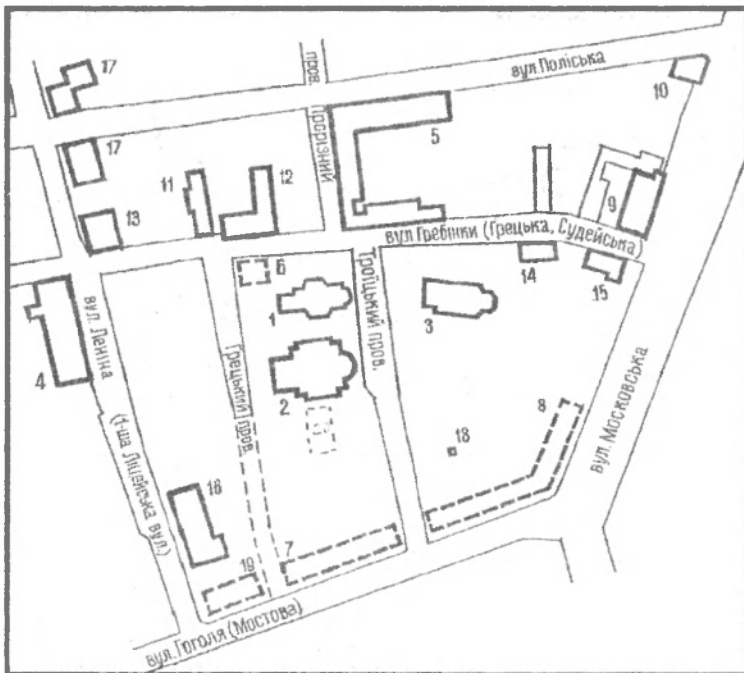
Додаток 4.

ЦЕНТРАЛЬНА ПЛОЩА МІСТА
(РАЙОН КОЛИШНІХ
КИЇВСЬКИХ ВОРИТ)

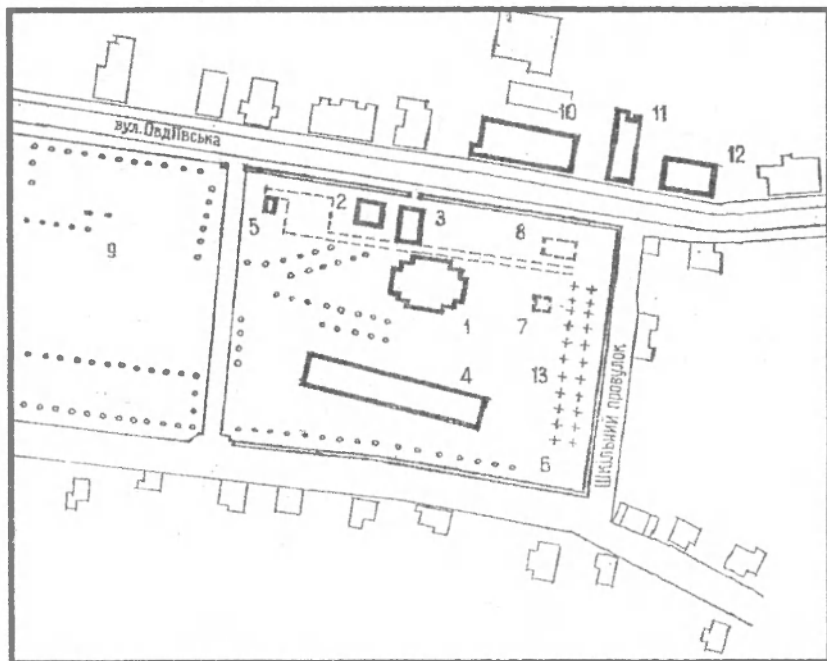
Додаток 5.

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА XVIII СТ

- 1- Михайлівська Грецька церква, 1719-1729 рр. Гребінки, 29
- 2- Всіхсвятська Грецька церква, 80-і рр. XVIII ст, Гребінки, 31
- 3- Троїцька церква, 1727-1733 рр. Гребінки, 35
- 4- Грецький будинок, 1785 р. Гребінки, 21
- 5- Ніжинське Олександрівське грецьке училище, 1817 р. Гребінки, 24
- 6- дзвіниця Всіхсвятської церкви, XIX ст. Гребінки, 29 (втрачена)
- 7- фундаменти банку та магістрату
- 8- фундаменти торгових рядів
- 9- грецька крамниця і торгові склади, XVIII ст., Гребінки, 26
- 10- аптека грека Михайла Лігди, 1777 р., Московська, 2
- 11- жилий будинок грецької колонії, XVIII ст. Гребінки, 18
- 12- жилий будинок грецької колонії, XIX ст. Гребінки, 20
- 13- жилий будинок кін. XIX ст. Гребінки, 16
- 14- громадський будинок XIX ст. Гребінки, 37
- 15- жилий будинок XIX ст. Гребінки, 39
- 16- будинок Ніжинської жіночої гімназії А.Ф.Крестинської (будинок почесного громадянина А.І.Левченка, кін. XIX ст.)
- 17- жилі будинки, XIX ст
- 18- пам'ятник льотчиці Губіній Л.М.
- 19- місце розташування колишньої кавярні-крамниці Соколова

Додаток 6.

ВВЕДЕНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТІР Засн. 1660 р.

Комплекс будинків та споруд: 1- Введенський собо 1775 р.

2- дзвіниця 1814 р.

3- церква Іллі та трапезна 1814 р.

4- келії 1857 р.

5- льох

6- огорожа 1848 р.

7- фундаменти втраченої каплиці

8- втрачений 2-х поверховий дерев'яний будинок

9- монастирський сад

10- готель монастиря 1863 р.

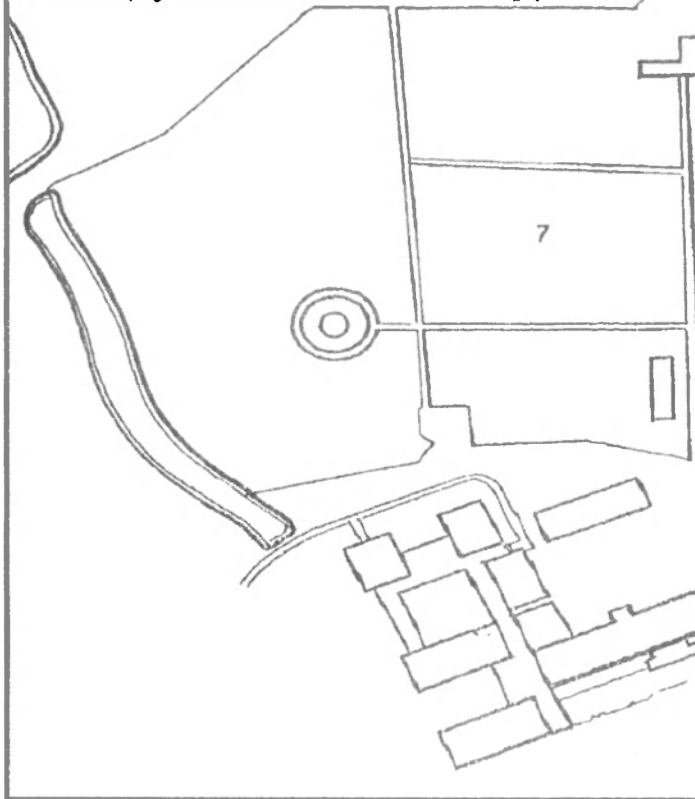
11- крамниця монастиря кін. XIX ст.

12- господарська будівля монастиря 1861 р.

13- кладовище

Додаток 7.

- 1 Навчальний корпус Гімназії Вищих Наук. 1805-1817 рр
Архітектор А.І.Руска. Майдан Гоголя, 2
- 1* Свято-Олександрівська церква Лицею (діяла в 1834-1919 рр).
- 2 Будинок служб. 1806-1826 рр.
- 3 Конюшня. 1806-1826 рр.
- 4 Жилі корпуси. 1840-і рр. Кропив'янського, 2
- 5 Каретник. 1806-1826 рр.
- 6 Будинок графині Мусіної-Пушкіної, ХІХ ст., Кропив'янського, 4
- 7 Лицейський парк. Поч. ХІХ ст. Пам'ятка садово-паркового мистецтва з 1972 р).
- 8 Жилий будинок. Кін. ХVІІІ-поч ХІХ ст. Майдан Гоголя, 11
- 9 Жилий будинок. Др. пол. ХІХ ст. Майдан Гоголя, 5
(Тут в 1905-1909 рр мешкав живописець Федерс Ю.Я)
- 10 Жилий будинок. Кін. ХІХ ст. Майдан Гоголя, 7
- 11 Пам'ятник О.А.Безбородьку.
- 12 Пам'ятник М.В.Гоголю. 1975 р. Скульптор М.Г.Гришун.
- 13 Пам'ятник жителям м.Ніжина, що полягли в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.
- 14 Новий корпус Ніжинського педагогічного інституту

КОМПЛЕКС САДИБИ ЛІЦЕЮ. ПЕР. ПОЛ. ХІХ СТ.

